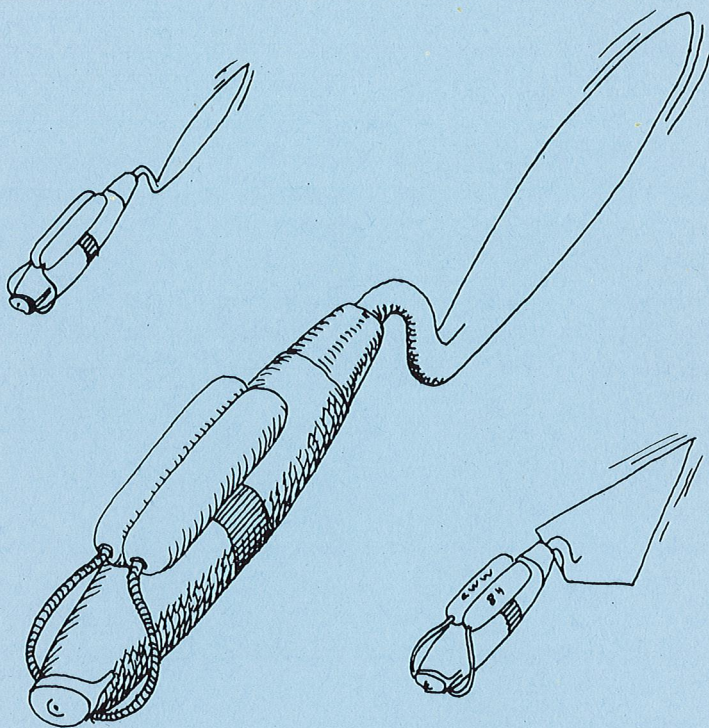

MEDELTIDSSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

Kraftstorg 1

223 50 LUND

META

83.3-4

REDAKTIONELLT

Det har börjat bli allt längre mellan META-numren och vi ligger rejält efter i utgivningstakten. Förhoppningsvis skall vi komma ikapp under 1984. Vi avslutar därför det gångna META-året med ett dubbelnummer. Men mycket hänger på Er, kära läsare. Det är från Er de tryckta alsterna kommer och ju bättre ni håller "deadline", desto snabbare kommer META ut.

Vid årsmötet valdes Mats Anglert in som ny styrelsemedlem och vi tackar Marit Anglert för många trogna års styrelsearbete. För att utöka arbetskapaciteten beslöts vid det efterföljande styrelsesammanträdet, att redaktionen skulle förstärkas. Därför välkomnar vi Mats Blohmé och Eeva Rajala som nya medarbetare i redaktionen.

Vi fortsätter vår inslagna linje från nr 1 1983 med att debattera nya doktorsavhandlingar med anknytning till medeltidsarkeologi. I detta nummer presenteras historikern Sten Skansjö's doktorsavhandling "Söderslätt genom 600 år" samt opponent Ake Hyenstrands och författarens diskussion vid disputationen. Dessutom presenterar A. Ödman en nyutkommen marinarkeologisk avhandling "The old wrecks of the Baltic Sea" skriven av C.O. Cederlund.

Från vårt östra grannland Finland kommer en rapport från ett unikt projekt, totalundersökningen av riksborgen Kastelholm på Åland.

Osteologi är alltid välkommet i META:s spalter och denna gång presenteras Osteologiska föreningens möte i Lund.

Mer marinarkeologi: Foteviksprojektets mål och medel samt undersökningarna av stormaktstidens örlogsmän debatteras på META:s sidor.

I litteraturspalten kommenteras kritiken av boken om vår största och mest uppmärksammade medeltidsarkeologiska undersökning i modern tid, nämligen Helgeandsholmen. I denna spalt recenserar Lödöse seriens böcker om keramik och runor.

En ny medeltidskonferens planeras i samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och META. De yttre ramarna för konferensen är färdigsnickrade och den kommer att äga rum den 19 och 20 oktober på Örenäs slott i Skåne. Ämnet kommer denna gång att vara arkeologi ovan mark, dvs byggnadsarkeologiska undersökningar, restaureringsteknik och bevarandefrågor. Även denna gång kommer konferensen att ha exkursionens karaktär med studiebesök i

Helsingör i Danmark. META kommer att göra ett speciellt nummer som behandlar konferensen och som förhoppningsvis skall komma ut i god tid före densamma.

Väl mött i Skåne till hösten !

Slutligen ber redaktionen om ursäkt för en del fel som insmugit sig i förra numret av META. Redan i Redaktionellt dyker en del "tryckfelsnissar" upp. Författaren till debattinlägget "Mormors lilla kråka" heter Björn, inte Göran Varenius och angående Göran Häggs roman "Doktor Elgcrantz" skall det stå senkapitalistiskt och inte renkapitalistiskt.

I Birgitta Fritz artikel om Vadstenas "grop och plank" har styckeindelningen inte blivit konsekvent genomförd vid om-brytningen av texten. Dessutom arbetar Birgitta Fritz vid Svenskt Diplomatarium och inte vid Svenskt Diplomatiorium som felaktigt uppgivits i texten.

Vi lovar att skärpa oss och vara nog-grannare vid korrekturläsningen.

Vi önskar läsekretsen en fin sommar !

Red.

KOMMENTAR TILL HELGEANDSHOLMSKRITIK

Under det gångna året har det i META publicerats några artiklar med anknytning till Helgeandsholmenundersökningen. Den största och tyngst vägande artikeln är Erik Schias recension av Helgeandsholmenpublikationen (META 83.2). Det är högst ovanligt att bemöta recensioner men eftersom undertecknad är META-redaktionsmedlem och kan (inom tidskriftens ram) göra vad som helst, tar jag tillfället i akt att göra en mindre kommentar.

Som Schia har noterat utfördes arbetet med publikationen under mycket forcerade förhållanden. Arkeologerna/delförfattarna var anställda på visstidsförordnande och arbetet måste vara slutfört inom den befintliga anställningstiden. Utan arkeologernas medverkan hade ingen publikation av detta slag blivit gjord. Otänkbart var att vänta något eller några år på att olika analyser skulle bli klara. Under denna väntan skulle arkeologerna få friställas eftersom medel för ytterligare anställning och ytterligare materialgenomgång saknades. Dessutom saknades medel för analysarbetet varför de "slutgiltiga" resultaten inte skulle erhållas inom överskådlig framtid. Följaktligen var möjligheterna små att senare skriva en

bok, innehållande "alla" resultaten. I detta läge, efter ingående diskussioner, beslutades att en bok skulle skrivas direkt efter fältarbetets slut och i samband med rapportarbetet. Boken skulle skrivas på ett sådant sätt att såväl forskaren som den intresserade allmänheten skulle kunna ha glädje av den.

Vi ansåg det bättre att skriva något och bli kritiserad för det än att bli kritiserade för att inte skriva något alls. Naturligtvis saknades angelägna delar när boken var sammanställd men dessa publiceras kontinuerligt av RAA, efterhand som analysresultaten är klara. Den efterlysta dendrokronologiska analysen kommer att färdigställas och publiceras under 1984-85. Först nu finns det ekonomiska möjligheter för detta arbete. Som Schia skriver är resonemanget kring händelserna vid 1200-talets mitt tämligen knappt redovisat. Vad som har publicerats är till stor del en tämligen väl underbyggd hypotes. Om denna hypotes är falsk eller sann kommer undertecknad att redovisa i en avhandling där argumentationen kommer att bli avsevärt fylligare än den är i boken om Helgeandsholmen. Detaljkritiken i Schias recension kommer jag inte att bemöta då man ju som regel låter recensenten och inte författaren ha det sista ordet.

Till "Mormors Lilla Kråka".

En kritiker som jag däremot anser mig föranledd att bemöta är Björn Varenius, marinarkeolog och författare till kapitel 6 i boken. Varenius kritik var införd i META 83.2. Då jag hade läst den kritiska artikeln insåg jag att Varenius troligen inte hade läst den bok till vilken han själv har bidragit med ett kapitel. Vad som föranleder Varenius kritik är den av mig framförda teorin, att segelleden i Norrström skulle ha gått mellan de två öar som grävdes fram på Helgeandsholmen.

Först, en kort beskrivning av hur topografin ute i Norrström har förändrats från det orörda naturlandskapet och fram till 1200-talets kulturlandskap. Detta har Varenius missuppfattat till stor del.

Ursprungstopografin

Från Norrströms södra strand stack det ut en udde i vattnet. Nordväst om udden låg det en liten ö. Vattnet strömmade ej eftersom Mälaren och Östersjön låg på samma nivå.

Någon gång 800-1000 e. Kr. (C14)

Vid denna tid gjordes en avsevärd utfyllnad på den norra delen av den västra ön. Den arkeologiska och geologiska tolkningen är att udden grävdes av så att man fick ytterligare en ö ute i Strömmen. Funktionen av anläggningen bör ha varit fortifikatorisk.

Vid 1200-talets mitt.

Den östra ön schaktades ner så att den blev större och lägre. Runt ön byggdes en mur. På den västra ön stod det, av rase-ringslagren att döma, ett stort kalkbruksfogat stenhus. Norrut från denna ö gick det en pålspärr mot Norrmalm och enligt hypotesen gick det en likadan pålspärr från den östra ön söderut mot den plats där slottet nu ligger. Seglationen bör ha gått mellan öarna där man har haft den största möjligheten till kontroll. Strömmen uppstod cirka 1300.

Av Varenius artikel att döma så skulle man ha grävt sig genom näset (fig. 1 o. 2) vid 1200-talets mitt för att på så sätt få en säker och ändamålsenlig segelled. Schaktningsarbetet skedde dock redan under vikingatiden och detta faktum är ett av undersökningens mest sensationella resultat, vilket också framgår om man läser boken (sid. 44, 50). I övrigt anför Varenius segelfartygens begränsade manövreringsmöjligheter som ett hinder för att man skulle kunna segla mellan öarna. I det hypotetiska scenario som jag har skildrat har det aldrig talats om att segla igenom denna svåra passage. Snarare har man måst ro, staka eller dra. Att dra var för övrigt den enda möjlighet man, senare under medeltiden, hade för att ta sig igenom vid Söderström som då var den enda passagen in till Mälaren. De "meteorologiska" problem, med skiftande vattendjup, som Varenius hävdar skulle ha omöjliggjort seglation mellan öarna framskymtar då och då under medeltiden i det

Figurerna visar i skisserade, hypotetiska modeller den topografiska utvecklingen i Norrström. Modeller-
na är inte skalenliga.

Fig.1. Under förhistorisk tid löpte stadsholmen ut som en udde i Norrström. Väster om udden låg en ö av okänd storlek.

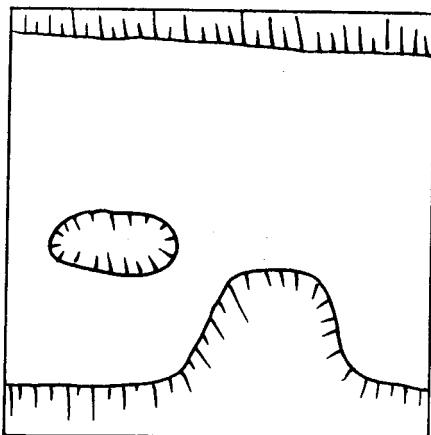

Fig.2. Någon gång under vikingatid grävdes udden av. På så vis skapades en konstgjord ö ute i Strömmen.

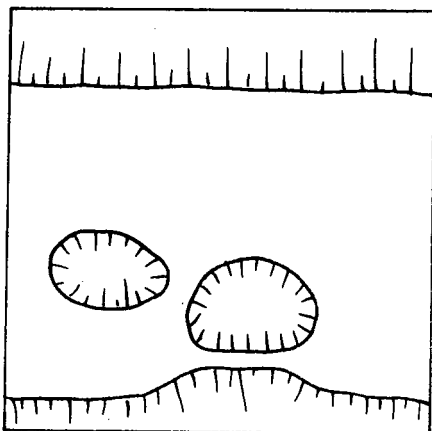
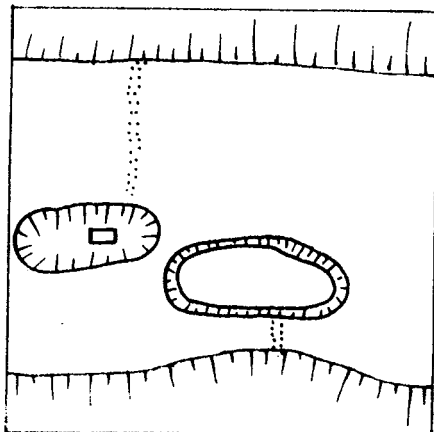

Fig.3. Under 1200-talet byggdes en mur runt den östra ön. Strömmen spärrades med pålbarriärer så att endast en smal passage lämnades öppen mellan öarna. På den västra ön låg en kalkbruksfogad byggnad. Anläggningen revs vid 1300-talets begynnelse då området donerades till Helgeandshuset.

arkivaliska materialet, då skepp får ligga på redde och vänta på ordentligt vattendjup. Detta var tydligen en olägenhet som man hade lärt sig leva med.

Slutligen, angående Varenius artikel. Han hävdar att "spärriden" är orealistisk eftersom "skyddsföremålet" - Stockholm - ligger åtkomligt utan att man nödvändigtvis måste passera spärren. Men åter hugger Varenius i sten, vid 1200-talets mitt fanns inget Stockholm i bemärkelsen stad. Då spärren anlades i Norrström kan det enda skälet för det stora arbetet ha varit att man ville kontrollera segelleden mellan Mälaren och Östersjön. Staden växte upp och fick sin ordentliga expan-

sion först vid 1200-talets slut.

Min hypotes - att de två öarna i Strömmen bildat en borganläggning med Stockholms primära bebyggelse, med tulluppbörd av passerande fartyg, med pålspärrar och med en besvärlig segelled - är sannolik, dock naturligtvis ej helt sann i alla stycken. Självfallet kan man ha seglat på ett annat sätt i farleden men i väntan på en mer övertygande argumentering än den Varenius anför anser jag nog att ursprungshypotesen står sig ännu.

Anders Ödman

Lund

OSTEOLOGISKA FÖRENINGEN I SVERIGE

Som kanske några av META s läsare observerat avhölls ett symposium i nordisk fysisk antropologi i Lund i januari. Arrangör var Osteologiska föreningen i Sverige. Vad är då detta för förening? Jo, sedan drygt ett år finns en organisation för alla vilkas intresse eller yrkesinriktning omfattar osteologi. Föreningen är interdisciplinär och har bl.a. som syfte att genom föredrag, symposier, studiebesök etc främja intresset för ämnesområdet. För närvarande är vi ca 55 medlemmar med skiftande specialiteter och intresseområden såsom zoologi, veterinärmedicin, medicin, arkeologi, historisk osteologi, paleontologi m. fl.

De många olika specialområdena inom det som allmänt kan definieras som "osteologi" gör att föreningens verksamhet spänner över ett mycket brett fält. Det kan alltså vara knepigt att alltid tillgodose varje medlems intressen vilket naturligtvis ändå är målet med verksamheten. Ett sätt att lösa detta lilla dilemma är att satsa på större, temainriktade sammankomster med varierande innehåll. År 1983 började vi i en något mindre skala med ett seminarium om olika rovdjur där en zoolog, en osteolog och en paleontolog presenterade sina material och metoder i deras arbeten med rävar, björnar respektive lodjur.

Årets symposium i fysisk antropologi var alltså den första stora sammankomsten. Det genomfördes med ekonomiskt stöd av

Utbildningsdepartementet och Naturvetenskapliga forskningsrådet. Såväl bland föredragshållarna som åhörarna fanns gäster från Danmark och Norge. De mycket intressanta och uppskattade föredragen var:

Prof Carl Gustaf Ahlström:

Cartesii kranier.

Dr Pia Bennike:

Morfologi och paleopatologi hos förhistoriskt danskt skelettmaterial.

Prof Torstein Sjøvold:

Kroppslängdsberäkning.

Med lic, Fil dr Göran Fahlström:

Mekanik - Historisk osteologi - Klinisk ortopedi. En tvärvetenskaplig analys av en muskelfunktion i en led.

Doc Ove Persson:

De mesolitiska skeletten från Skateholm.

Doc Lennart Diener:

Röster ur Riksgropen. Benen berättar.

Överläkare Ido Leden:

Ovanligt skelettfynd - inflammatorisk perifer polyartrit. Preliminär rapport av Ido Leden, Evy och Ove Persson.

Dr Per Holck:

Skjorbuk - et paleopatologisk problem.

Doc Ove Persson:

Några intressanta patologiska fall i medeltida skelettmaterial från Lund och Löddeköpinge.

Symposiets ordförande var prof em Nils-Gustaaf Gejvall.

Säkerligen kommer årets symposium i

nordisk fysisk antropologi att efterföljas av andra och varför inte då i något annat nordiskt land. Ämnet för nästa års möte är ännu ej fastslaget men vi vet att det kommer att äga rum i Göteborg i januari-februari.

Avslutningsvis vill jag bara "puffa" för ett medlemskap för 1984 i OFS som lättast erhålles genom en insättning av 50 kronor på pg. 45 56 39 - 5. Föreningens adress är OFS c/o Sten, Lomv. 37, 191 56 Sollentuna men ytterligare upplysningar kan också ges av undertecknad på telefon 031 - 19 82 96.

*Per Ericson,
ordf.*

DEBATT

STEN SKANSJÖ OCH DEN SKÅNSKA BEBYGGELSEUTVECKLINGEN

Sten Skansjös efterlängtrade avhandling framlades i september månad 1983. Den behandlar bebyggelsemässiga, ekonomiska och politiska förhållanden under medeltiden utifrån ett undersökningsområde på Söderslätt: Skytts härad. Arbetet, som motsvarar alla förväntningar på att bli en för framtiden betydande grundsten i medeltidsforskningen, kännetecknas av sitt långa tidsperspektiv och sin synnerligen ingående materialanalys. I årtal kan tidsperspektivet följas från 900-tal till 1600-tal. Materialbehandlingen är mot denna bakgrund tvärvetenskaplig på ett för historiska avhandlingar nydanande sätt.

Avhandlingens avsikter är att belysa komplexiteten i senmedeltida regression, att diskutera dess förutsättningar mot bakgrund av tidsperspektivet och de tidigmedeltida förhållandena. Sten Skansjö vill vidare pröva tvärvetenskaplighetens möjligheter genom analyser av ortnamn och arkeologiskt material. Avhandlingen kommer på detta sätt att röra sig på två plan, ett sakhistoriskt med en ingående redovisning av Uo, och ett principiellt där materialanalys och förklaringsdiskussion ingår.

Undertecknad fick i egenskap av fakultetsopponent förmånen att ingående stu-

dera avhandlingen. Detta var trots dess stora volym på 300 sidor en angenäm uppgift. Trots sin omfattning, i nivå med en gammaldags "klassisk" historieavhandling, var den lättläst, väldisponerad och klar. Även en icke-historiker med ytliga kunskaper om Uo:s särskilda förhållanden kunde tillgodogöra sig innehållet utan att förlora helhetsbilden.

Skansjö redovisar sitt Uo på ett föredömligt sätt, både vad gäller naturgeografiska förutsättningar och det historiska och arkeologiska källmaterialets utsago. Bakom avhandlingen ser man en brett upplagd forskningsprocess med ingående arkivstudier, kontakter med andra forskare, fältarbeten och terrängstudier. I ett annat sammanhang har undertecknad sammanställt avhandlingens innehåll, särskilt med hänsyn till diskussionen kring den senmedeltida regressen (reception för Historisk Tidskrift). Innehållet i avhandlingen skall därför inte refereras här. Tonvikten skall i stället läggas på några mera övergripande frågor.

Skansjös arbete skall delvis betraktas som en del av Det nordiska ödegårdsprojektet. I detta avseende utgör Skytts härad givetvis ett synnerligen intressant studieobjekt i sin egenskap av nästan "total" fulläkersbygd med Nordens högsta kyrktäthet och

centrala ekonomiska förhållanden som Skånemarknader och sillfiske. Författarens långvariga arbete i anslutning till projektet under Eva Österbergs ledning torde i viss utsträckning ha präglat hans grundhypotes kring senmedeltiden och den eventuella nedgången i bebyggelsens omfattning även inom Uo. Han redovisar de källmässiga förutsättningarna för dessa slutsatser på ett ärligt sätt. Slutsatserna kan dock knappast betraktas som entydiga. Skansjö belägger mera eller mindre implicit de stora svårigheter som är förknippade med källornas tolkning, i synnerhet i ett område med förändringar i gods-bildning och med tillskott av centralorter.

De antydningar till faktisk ödeläggelse som föreligger avser i huvudsak marginella bosättningar eller bebyggelser i städernas omedelbara närhet. Skansjö diskuterar den generella innebörden av detta med sin sedvanliga omsorg, mångsidighet och försiktighet. Han drar ut linjer från de övergripande, "klassiska" regressionsförklaringarna till de särskilda förhållanden som råder inom Uo. Detta senare kan gälla de förändringar i egendomsfördelningen som sker i anslutning till lågadelns likviditetsproblem, här avspeglat i Markiegodset, eller de konsekvenser stadsbildningen medförde. I sistnämnda avseende kan intresset givetvis riktas mot Trelleborg.

Slutsatsen blir dock, att källmaterialet knappast tillåter slutsatsen att en faktisk regress föreligger. Skansjös hypotes är att

den tidigare anade hastiga nedgången efter 1350 i stället skall ses som en komplex och stegvis fortgående nedgång. Denna hans huvudtes förefaller dock vara sannolikare än den andra hypotesen, trots källmaterialets motspänstighet.

En stor svaghet i Skansjös resonemang ligger i de kvantitativa beräkningarna av antal gårdar och landbor. Hans utgångspunkt är en skarpsinnig beräkning av omfattningen kring detta under 1570-talet. Då han i sitt allmänna förklaringsresonemang vill ta hänsyn till den demografiska faktorn i ett långtidsperspektiv, borde detta ha relaterat till en eventuell "naturlig" ökning av bebyggelse och folkmängd perioden 1350-1550. Han tycks i stället räkna med samma läge vid periodens början som vid dess slut, han bortser från en eventuell fortgående packningsprocess inom bykärnorna. Om en sådan har varit för handen, kan denna mycket väl kompensera bortfall av marginella och tillfälliga bosättningar, "torp", och ändå medföra en nettoökning. Den exercis kring relationen ökning/minskning som genomförts i andra undersökningar inom projektet, t ex i Eva Österbergs Värmlandsundersökning, har ingen motsvarighet i Skansjös arbete.

Det förefaller sannolikt att förändringar i egendomsfördelningar är en utomordentligt viktig orsak till det senmedeltida skeendet. Mot denna bakgrund kan man fråga sig, om Sten Skansjö i tillräckligt hög grad utnyttjat de förutsättningar det

långa tidsperspektivet erbjuder att studera och förklara dessa förändringar. Detta gäller t ex förutsättningarna för godsbyggnad till följd av sociala skiftningar bland inbyggarna, t ex tidigt manifesterat genom huvudgårdar.

Denna fråga leder över till avhandlingens andra del, egentligen dess första huvuddel, dvs bakgrunden till den tidigmedeltida bybildningen och dennas förlopp, men även till hans allmänna förklaringsdiskussion.

Avhandlingen har stark empirisk prägel. Vad gäller den historiska förklaringen i princip, har Skansjö uppenbarligen stor förståelse för de helhetsförklaringar som företräds av bl a Georges Duby och Erland Porsmose. Han har även tagit noga del av den sistnämndes nedtonande av de demografiska faktorerna och framhållande av statsbyggnad med därmed sammanhängande driftsekonomiskt motiverade utskiftningsprocess. Detta innebär dock inte automatiskt att Sten Skansjö omfattar detta synsätt. Han ser historien i längre tidsperspektiv, och menar att trots tillfälliga faktorer så vilar allt ytterst på de demografiska och tekniska förutsättningarna. Detta får också till följd, att Skansjö ser den skånska bybildningen som en längre process över tiden. Detta tycks även gälla hans uppfattning kring sockenbyggnad och territoriell indelning.

Därmed antyds några aktuella skärningspunkter i debatten. Den allt vanligare

betoningen av kungamaktens direkta roll för samhällsomvandling eller statsbildningsprocess förefaller knappast ha någon mera entusiastisk anhängare i Sten Skansjö. Han framhåller ej heller de sociala orsakerna eller förutsättningarna, t ex med avseende på jordinnehav och egendomsfördelning. Frågan om landboklassens bakgrund är givetvis central i detta sammanhang och skulle mycket väl ha kunnat antydas i relation till de förändringar man numera allt tydligare kan se i bosättningsmönstret vid vikingatidens slut.

Sten Skansjö är givetvis inte omedveten om allt detta. Han undviker endast att ge sig i kast med frågor, där hans källmaterial sviktar. Avhandlingen är därmed välgörande fri från modellbyggande och lös hypotesbyggnad. Detta skulle dock inte i sig behöva förhindra en skarp diskussion kring de tidigmedeltida förhållandena. Dessa har fö nyligen sammanfattats av Berta Stjernquist (1981, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, Nr 2). Hon har även på ett intressant sätt tillfogat synpunkter på rätts- och ägoförhållanden i det tidigmedeltida samhället (1983). Viktigt i sammanhanget är därtill i synnerhet Anders Andréns uppmärksammade uppsats i *Scandia* (1983), där territoriell indelning och stadsbyggnad får en historiegeografisk analys i det totala danska perspektivet.

Detta bredare danska perspektiv har Sten Skansjö inte dragit upp. Bland alla förträffliga kartor saknas en som översiktligt

visar Skytts härad inom det danska området. Denna redovisning är trots sin enkelhet nödvändig för en internationell läsekrets. I avhandlingens referenser saknas vidare Klavs Randsborgs *The Viking Age in Denmark* (1980). Detta kan sägas vara signifikativt för nämnda begränsning i perspektiven.

De verkliga orsakerna till den medeltida egendomsfördelningen finns att söka i den senvikingatida bebyggelseförändringen samt i de sociala mönster som följde i kungamaktens och stormannaklassens spår. Den tidigmedeltida samhällsförändringen kan ha varit både snabbare och mera diskontinuerlig än vad Skansjös utredning ger sken av. I den fortsatta diskussionen kan det arkeologiska materialet komma att spela en allt större roll. Detta gäller inte bara de underjordiska boplatzlämningarna utan även kyrkor och byggnadsarkeologiska vittnesbörd (jfr Cinthio 1983).

Dagens aktuella arkeologiska situation inom Skansjös intresseområden är utomordentligt spännande och dynamisk. Detta för alla uppenbara faktum markeras bl a i stora arkeologiska undersökningar kring Malmö och utmed Sydgasledningen, landsantikvariens byregistreringar, Foteviken, Ystadsprojektet och projektet Medeltidsstaden. Sten Tesch har inom ramen för det sistnämnda utifrån Ystad utarbetat en omlandsanalys där de skånska bebyggelsefrågorna samlas i en täckande redovisning. Arbetena under 1970-talet inom hela

det gamla danska området kan under 1980-talet få en uppföljning i form av analyser på ett källmaterial, vars omfattning vi ännu inte kan föreställa oss.

Sten Skansjös avhandling berör därmed frågor som tillhör de mest centrala i nordisk forskning. Mot denna bakgrund kan man måhända efterlysa något mera "aktiv" problemsökning i avhandlingen. Vissa förhållanden och faktorer behandlas även tämligen summariskt. Orden "odling" ingår i underrubriken. Författaren (sid 146) konstaterar utan närmare diskussion att produktionen från den tidiga medeltiden räknat dominerats av spannmålsodling. Källmaterialet till detta i och för sig naturliga påstående behandlas dock inte nämnvärt. Detta skulle ha kunnat avsett förhållandena mellan agrar och animalisk produktion, strömmar och kvarndrift etc. Naturlandskapets förutsättningar beskrivs, men konsekvenserna i ekonomiskt avseende skulle ha kunnat förtydligas. Förutsättningar finns i ett för historiska avhandlingar synnerligen ovanligt kartmaterial.

Frågan om huvudgårdarna antyddes ovan. Arkeologiska, historiska eller andra förhållanden skulle ha kunnat sammanvägts i ett sökande efter tidiga sådana. Maglarp vid sydkusten är med sitt stora gravfält och intressanta naturgeografiska läge ett lämpligt objekt. Ortnamn och ägofigurer bildar tillsammans materialmässiga förutsättningar för en fördjupad analys av bebyggelseprocessen i ett tidigt skede.

Delningar kan klart ses liksom vissa huvudgränserns anslutning till naturliga linjer i landskapet.

En samlad översikt över kommunikationsnätet skulle ha varit värdefull i detta sammanhang. Städernas och Köpingsorternas placering liksom kungalevet Gylles placering i förhållande till vägnät och byar är betydelsefulla studieobjekt för att man skall förstå häradets uppbyggnad.

Genom sin utomordentliga bredd och sin ärliga och balanserade materialanalys är Skansjös avhandling föredömlig. Avsikten var att belysa expansiva och regressiva perioder över tiden. Detta mål uppnås dock endast delvis, något som givetvis är en följd av källmaterialets begränsning och inte av bristande ambitioner hos författaren. Skansjö konstaterar den stora expansionsfasen under 1000- och 1100-talen och en stegvis regress under perioden 1350-1500. Den senare är föranledd av lågadelns likviditetsproblem men även av andra kriser. Skansjö diskuterar dock ej närmare 1200-talets roll i sammanhanget, ej heller den sannolika expansionen under 1500-talets första hälft. Denna senare skulle ha varit av värde att kunna bedöma i relation till den eventuella regressen strax innan.

Huvudintrycket av Skansjös avhandling blir det inledningsvis påpekade. Framställningen stora sakhistoriska innehåll och omfattande materialanalys kan

undanskymma den förklaringsdiskussion som finns - helt enkelt medföra att avhandlingen förefaller vara mera empirisk än vad den är. Huvudintrycket blir givetvis utomordentligt positivt. Trots detta kvarstår ändå en känsla av att man skulle ha kunnat göra mera, kunnat formulera djärvare hypoteser, dragit upp större perspektiv.

Åke Hyenstrand

Stockholm

DEN SKÅNSKA BEBYGGELSEFORSKNINGEN OCH ÅKE HYENSTRAND.

Som fakultetsopponent och recensent har Åke Hyenstrand enligt mina erfarenheter många goda egenskaper: han är konstruktiv, ärlig och generös. Jag noterar hans inledande och avslutande positiva helhetsomdöme om mitt arbete, och jag konstaterar med tacksamhet, att det saknas skäl för mig att här gå i svaromål med häftiga polemiska utfall - även om det därmed måhända kommer att gå ut över det underhållningsvärde, som många förknippar med genren kritik-genmäle. De mest väsentliga skillnaderna i våra tolkningar bottnar väl snarast i en olikartad bedömning av materialets möjligheter, där Hyenstrand nästan genomgående intar en mera optimistisk hållning (jfr. H:s slutord). Jag vill trots allt gärna utnyttja möjligheten att här dels bemöta några av Hyenstrands kritiska reflektioner med min egen syn på saken, och dels om möjligt spinna något vidare på ett par av de trådar Hyenstrand har nystat upp. I min disposition av detta genmäle följer jag i stort Hyenstrands text (ovan).

Enligt huvudproblemställningen för min undersökning har det gällt att inom en tidsram från cirka 1000 till 1600 försöka att fixera och förklara de viktigaste trenderna i bebyggelseutvecklingen inom det utvalda undersökningsområdet, en sydskandinavisk centralbygd. Jag har givetvis ställt mina problem (eller format mina alternativa hypoteser) utifrån det rådande

forskningsläget. Det är därför självklart, att en stor del av framställningen (närmare 1/3) behandlar senmedeltiden i perspektivet av de tecken på bebyggelseregress och agrarkris, som tidigare forskning har belagt över praktiskt taget hela Väst-, Nord- och Centraleuropa. Det har varit en väsentlig del av forskningsuppgiften att inom ramen för Det nordiska ödegårdsprojektet diskutera eventuella påvisbara regressfenomen inom undersökningsområdet (uo) på Söderslätt.

Hyenstrand antyder, att jag med min bakgrund i projektarbetet blivit benägen att överbetona de iakttagbara tecken på bebyggelseregress inom uo. Själv ser jag det inte så. I själva verket har vi inom den svenska forskningsgruppen inom ödegårdsprojektet varit uttalade motståndare till ett lättköpt och okritiskt postulerande av ett agrart kristillstånd i respektive undersökningsområden i perioden 1350-1500. Jag har sålunda för egen del hållit frågan fullkomligt öppen genom att återkommande diskutera problemet, om vi även under denna period har tecken på en expansiv bebyggelseutveckling (s. 149, 228, 240f och 258). Som nedan ytterligare skall kommenteras, blir mitt huvudresultat emellertid det, att sådana tecken inte kan beläggas, medan vi däremot kan iakttaga olika typer av regressfenomen. I värderingen av dessa divergerar Hyenstrands och mina bedömningar i ett par avseen-

den.

Jag finner det sålunda inte helt adekvat att dels tala om "antydningar" till faktisk ödeläggelse och dels att denna i huvudsak skulle ha gällt "marginella bosättningar". För det första har vi belägg på enstaka ödegårdar i många byar (partiell ödeläggelse) och på flera nedlagda adels-huvudgårdar (jfr. den s.k. lågadelns kris). Vidare pekar materialet snarast mot en sjunkande landgillnivå från högmedeltid till senmedeltid. Härtill kommer så, att vi med varierande styrka i evidens och indikationer kan konstatera ett antal permanenta och totala nedläggningar av bebyggelser inom området, en senmedeltida "ortsförlust" på uppemot 20 % (1/5) av den kända, namngivna medeltidsbebyggelsen. Sammantaget blir det sålunda fråga om något mera än blotta "antydningar". För det andra är det tveksamt att använda termen "marginell bosättning" inom ett område som uo, som nära nog i sin helhet har prägel av homogen centralbygd. Den uppfattningen har jag baserat på en ingående diskussion av begreppen "centralitet" respektive "marginalitet" samt på en bedömning av områdets naturgivna förutsättningar som odlingsbygd i ett vidare regionalt eller nordiskt perspektiv (kap. 2).

I fråga om den faktiskt konstaterbara senmedeltida ödeläggelsen, dess omfattning och betydelse på lång sikt har jag dels försökt kvantifiera de ödebelagda gårdarna inom uo och dels beräkna den

s.k. ödefrekvensen, dvs. att ange relevanta mått på antalet öde gårdar som procentandel av det totala antalet bebyggelseenheter (s. 239ff). I detta sammanhang kommer vad som måste uppfattas som Hyenstrands huvudinvändning mot mina resonemang. Han efterlyser en mera sofistikerad kameralhistorisk exercis angående eventuellt samtidigt verkande motsatta trender av ökning-minskning, en diskussion av en typ, som Hyenstrand funnit i Eva Österbergs Värmlandsundersökning (E. Österberg, Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300-1600. Lund 1977). Anmärkningen är emellertid knappast till fullo befogad. Visserligen ställer Österberg det aktuella problemet klart i sin undersökning och hon för en intressant diskussion i frågan (a.a., s. 121ff, s. 273 ff), men lika lite som vi andra har hon haft möjligheter att genomföra regelrätta beräkningar på grund av brister i källmaterialet från senmedeltiden, dvs. den period, som i fråga om ödefrekvens framstår som den mest intressanta och problematiska. Det blir först mot bakgrund av Vasatidens rikhaltiga kamerala källor från den svenska centralmaktens arkiv som den diskussionen kan föras på ett fruktbart sätt och nå utöver rent kvalitativa bedömningar av indikationer. De materialmässiga förutsättningarna är här t.o.m. ännu sämre beträffande Skåne.

Om det sålunda verkligen är tal om "en stor svaghet" eller t.o.m. om "en funda-

mental svaghet" (enligt Hyenstrands re-
ension i HT 1984:1) i mina resonemang,
får jag för det första söka tröst i tanken
på att jag befinner mig i gott sällskap.
För det andra har jag - vilket jag ovan
kortfattat berört - klargjort att frågan
om expansiva förändringar även i den sen-
medeltida bebyggelseutvecklingen inte
kan besvaras. Resultatet av den sidan av
undersökningen har också klart redovisats:
inga tecken på expansion kan observeras i
materialet rörande den agrara bygden i
tiden efter cirka 1300 (s. 240f, 258). Den
ovan refererade provkartan på skilda re-
gressindikationer har å andra sidan klart
varit att hänföra till just senmedeltid. För
det tredje har jag inte, som Hyenstrand
antyder, enbart eller ens i första hand vid
beräkning av ödefrekvens ställt antalet
belagda senmedeltida öde gårdar i uo
(o.50 st) mot siffran för den beräknade
totalbebyggelsen cirka 1570 (o. 600 går-
dar; ödefrekvensen blir i så fall 8 %). I
främsta rummet ställer jag nämligen i
min undersökning antalet ödebelagda går-
dar mot antalet gårdar, som i det samtida
medeltida källmaterialet har belagts som
bebodda och brukade. Därav framkommer
en ödefrekvens på 10 %, en siffra, som
inte är att se som annat än en grov
kvantifiering utifrån ett källäge med be-
tydande luckor, men som sådan trots allt
användbar i en komparation med andra
projektundersökningar, där jämförbara be-
räkningar gjorts.

Som avslutning på diskussionen om de
senmedeltida regressfenomenen kan det

kanske vara på sin plats att anföra min
slutliga bedömning av perioden i det tids-
mässigt utvidgade och tvärvetenskapligt
baserade perspektiv, som jag har strävat
att anlägga. Den konstaterade regressen i
området är alltså begränsad, och det finns
ingen anledning att tala om något allmänt
tillstånd av agrar kris på Söderslätt under
senmedeltiden. Med tanke på områdets
karaktär av högmedeltida central odlings-
bygd är den beräknade nedgången - fr.a. i
form av permanent nedlagda bebyggelser
- långt ifrån ointressant. I ett långtids-
perspektiv framstår emellertid undersök-
ningsområdet på Söderslätt som ett om-
råde, som kontinuerligt utnyttjats för be-
byggelse och odling sedan neolitisk tid.
Detta hindrar inte, att vi inom området
över tid har att räkna med upprepade
flyttningar av bebyggelselägen, omväxlan-
de skeden av expansion eller regress, lik-
som med förändringar i bebyggelseformer
och odlingsintensitet. I ett flertusenårigt
perspektiv framstår bebyggelse regressen
under senmedeltiden snarast som en fluk-
tuation med begränsad räckvidd inom en
tidrymd, där de stora brytpunkterna är
andra. De utgöres av å ena sidan den
tidiga medeltidens genomgripande bybild-
ning och å andra sidan det gamla kultur-
landskapets upplösning i samband med ut-
skiftningen av byarna och uppodling av ny
åkermark under 1800-talet.

När det gäller just de tidigmedeltida för-
hållandena önskar sig Hyenstrand en skar-
pare förklaringsdiskussion. Det kan jag
acceptera under förutsättning att "skar-

pare" inte i detta sammanhang visar sig utbytbar mot "förenklad". Det är riktigt, att min entusiasm inför den tidigmedeltida kungamaktens kulturlandskapsomvandlande förmåga är något mera behärskad än vad som numera annars tycks vara vanligt. Det hindrar dock inte, att jag - självfallet - uppfattar riksbildningsprocessen som ett synnerligen väsentligt inslag i denna dynamiska tidsperiod, som dessutom utmärkes av genomgripande förändringar på ett flertal andra nivåer i samhället, t.ex. i fråga om demografiska, teknologiska, handelspolitiska, sociala, religiösa och kulturella förhållanden. Många av dessa fenomen kan hypotetiskt kopplas samman med tidens bebyggelse- och agrarstrukturella förändringar. Det är teoretiskt komplicerat att väga och prioritera förklaringsfaktorernas styrka, och på det empiriska planet har vi ett läge, där inte ens de kronologiska sekvenserna i fråga om nämnda faktorer kan säkerställas. Det blir sålunda mot bakgrund av rådande forskningsläge otillfredsställande att upphöja den späda kungamakten till något av en oberoende variabel i relation till övriga förklaringsfaktorer.

Hyenstrand gör på olika ställen gällande, att den sena vikingatidens/den tidiga medeltidens egendomsförhållanden, dess sociala system, de tidiga huvudgårdarna osv. utförligare borde ha diskuterats och använts som förklaringar till de av mig redovisade medeltidsfenomenen. Hans exempel saknar emellertid på dessa punkter ännu tillräcklig konkretion för att

uppfattas som annat än ansatser till en intressant hypotesbildning, vars prövbarhet jag för egen del dock inte omedelbart inser. Här kan jag emellertid tillfoga, att flera krafter inom projektet "Kulturlandskapet under 6000 år" (i dagligt tal kallat "Ystadsprojektet") för närvarande är inriktade på att söka nya lösningar kring kulturlandskapets omvandlingar och sociala förändringar i perioden från yngre järnålder till högmedeltid. I övrigt har en diskussion kring de empiriskt iakttagbara egendomsförhållandena i uo ägnats stort utrymme i min avhandling (se t.ex. s. 7, 52f, 156, 187 och 259ff).

Avslutningsvis något om begreppet "odling", som ingår i bokens undertitel men som enligt Hyenstrand har behandlats tämligen summariskt. Begreppet "odling" i titeln motsvaras i min text dock inte enbart av "agrар produktion" e. dyl. utan även av den diskussion rörande odlingsförutsättningar, odlingsystem, odlingsteknik, produktionsöverskott för avgifter och handel m.m., som sammantaget bildar ett huvudtema i framställningen (se fr.a. s. 15-25, 53-55, 128-133, 146f, 171-173, 181-188 et passim). Mitt uttalande om en övergång till dominerande spannmålsodling bygger bl.a. på jämförelser med resultat från andra undersökningar i Sydskandinavien angående skillnader mellan vikingatida och tidigmedeltida produktionsinriktning. Detta följer i min text på ett längre resonemang, som mynnar ut i tolkningen, att trevångsbruk och hjulplög med vändskiva får sitt breda genombrott i

uo under perioden 1000-/1100-tal. Om den tolkningen kan accepteras, måste den sättas i direkt samband med en intensifierad spannmålsproduktion. Den stora kyrktätheten, som i uo kan föras tillbaka till tidig medeltid, har i allt väsentligt haft sin materiella bas i tionespannmål. Flera omständigheter talar alltså för en hög uppodlingsgrad och en relativt omfattande spannmålsproduktion i området just från och med tidig medeltid.

För övrigt är det problematiskt att empiriskt belägga den agrara produktionens inriktning och omfattning i medeltida källmaterial, som förvisso inte erbjuder någon skördestatistik. I stället är vi hänvisade till enstaka utsädesuppgifter (jfr. s. 40), sammansättningen av böndernas avgifter (se s. 255) eller utförseluppgifter

från Skånemarknaden (s. 182f). Kartmaterialets retrospektiva räckvidd framstår för mig i detta avseende som mera begränsad än till de 400-500 år, som Hyenstrand tycks vara benägen att acceptera. Det som enligt kartorna från cirka 1700 framstår som åkerytor, kan jordbruksteoretiskt sett lika väl ha fungerat som betesmark cirka 1200. Möjligen skulle man här nå vidare genom paleoekologiskt material, vilket dock inte erbjuder sig med någon lätthet i dagens fulläkersbygd (jfr. s. 106ff). Förhoppningsvis skall Ystadsprojektet i enlighet med sitt forskningsprogram även på denna punkt kunna komplettera vårt vetande i fråga om lokal och regional vegetationsutveckling över tid i en sydiskandinavisk bygd.

Sten Skansjö

VARFÖR BARA UNDERSÖKA VRAK AV ÖRLOGSSKEPP ?

Publicerat som "understreckare" i Svenska Dagbladet den 31/10 1982.

Vraket av 1600-talsfartyget Kronan, som nu skall undersökas, är inte alls unikt. Tvärtom har svensk marinarkologi i över hundra år nästan enbart koncentrerat sig på örlogsmän från 1600-talet. I stället borde resurserna nu koncentreras på alla de sjunkna handelsfartyg från bronsåldern fram till hjulångarna som vilar på våra sjö- och havsbottnar.

1980 hittade Anders Franzén, vår främste vrakletare och en engagerad sjöhistoriker, och hans medhjälpare vraket efter det svenska örlogsskeppet Kronan, förlist 1676 utanför Öland. I dagarna presenteras från samma håll ett program för en marinarkologisk undersökning av vraket. Man vill satsa stora pengar på en omfattande undersökning av detta örlogsskepp från 1600-talet. Som motiv anges bl.a. att de många fynden som ligger på vrakplatsen utanför Öland är oerhört viktiga. De ger en "ökad" kunskap om det svenska stormaktsväldet till sjöss under 1600-talet o.s.v. Är detta fynd unikt, som man uppger ? Låt oss titta efter.

Sedan 1800-talets mitt har vi i Sverige utfört en lång rad bärgningar och marinarkologiska undersökningar på just vrak efter örlogsskepp, och framför allt sådana från 1600-talet.

Till exempel:

- 1867 och senare på örlogsskeppet Nya Riga, förlist i Karlskrona 1719
- 1867 på Riksäpplet, förlist vid Dalarö 1676
- 1868-1869 på oidentifierade örlogsskepp i Ystads hamn
- 1876 på ett oidentifierat örlogsskepp i Ystads hamn
- 1880-1883 på skeppen i en militär transportflotta, som sänktes i Strömstads hamn 1719
- 1908-1909 på det danska örlogsskeppet Enigheden och det svenska Nyckeln, försänkt resp. förlist vid Kalmar 1679
- c:a 1920 på Samson förlist i Landskrona 1658 eller 1659
- 1920 på Riksnnyckeln förlist vid Viksten 1628
- 1921 återigen på Riksäpplet
- 1921 på Gröne Jägaren, förlist vid Dalarö 1676
- 1932-1933 på Kråkan förlist i Kalmar 1650
- 1933-1938 på Elefanten förlist i Kalmarsund 1564
- c:a 1935 på ett oidentifierat örlogsskepp, förlist vid Marstrand
- 1941 på Carolus Rex försänkt i Karlskrona 1724 (byggt 1678)
- 1953 och de följande åren återigen på Riksäpplet och Gröne Jägaren

- från 1957 på Wasa, förlist i Stockholm 1628. Skeppet bärgades i sin helhet 1961

- vid 1950-talets slut återigen på Riksnjckeln

- från 1950-talets slut till 1966 på det s.k. Rikswasa, förlist vid Djurhamn 1623

- från 1960-talets början på det danska örlogsskeppet Sophia, förlist i Göteborgs skärgård 1645. Undersökningarna har fortgått under 1960- och 1970-talen

- från 1965 på ett vrak av ett fartyg i den dansk-lybska flottan, förlist utanför Visby 1566

- från 1960-talet på skärgårdsfregatten Bellona, förlist i Öregrundsgrepen 1809

- på 1970-talet återigen på Riksnjckeln

- från 1980 på Kronan, förlist utanför Öland 1976

Det här är långt ifrån någon fullständig uppräknig av undersökningar på örlogsskeppsvrak. Men det är ju ändå en ganska imponerande lista !

Dessutom genomför vi nu i Sverige världens kanske största marinarkeologiska projekt genom tiderna. Vi skall bygga ett stort, nytt museum för Wasa, ett av örlogsskeppen från 1600-talet.

I dagsläget likaväl som i ett tidsperspektiv dominerar insatserna på vrak av örlogsfartyg från 1600-talet den marinarkeologiska scenen i Sverige mycket starkt. Det gäller både undersökningsaktiviteten och resurstilldelningen. Omkring 80 procent av de marinarkeologiska

resurserna kan uppskattas ha ägnats just denna grupp av vrak.

De många fynden från örlogsskeppsvraken är det vanligaste marinarkeologiska materialet i våra museer.

Denna ganska egendomliga fördelning har säkert att göra med vår starka, kulturella identifiering med 1600-talets svenska stormakts- och expansionspolitik. 1600-talet har, särskilt för äldre generationers historieskrivare, framstått som den stora svenska perioden. Vraken av örlogsskeppen från den tiden blir relikier från detta Storsverige. På samma sätt som dess kungar, t.ex. Gustav II Adolf och Carl X Gustav, var hjältar för generationer av svenskar.

Wasa är unikt, därför att det är så väl bevarat. Svårt skadade vrak - såsom vraket efter Kronan, som är söndersprängt - finns det gott om från 1600-talet och andra århundraden både vid svenska kusten och på andra håll.

Det finns vrak som är äldre och de som är yngre än Kronan. Vissa är sämre bevarade och har färre fynd av utrustning m.m. ombord. Andra är bättre bevarade med många fynd.

Kronan är därför inte unik från allmän marinarkeologisk synpunkt. Det betyder inte att det saknar intresse. Det finns alldeles säkert intressanta fynd att ta till vara från utrustning och förråd. Undersökningar därav genomförs - med en måttlig insats av resurser - för närvarande på ett utomordentligt sätt genom Kalmar museum.

Marinarkeologiska undersökningar är som

regel ganska dyrbara operationer. De ekonomiska resurserna för dem är, liksom för så många andra ting i samhället, begränsade. Därför är det viktigt att vi diskuterar vad som skall prioriteras med hänsyn till historieskrivandets mål, kulturminnesvårdens målsättningar (som ju i hög grad berör även denna typ av fornlämningar) o.s.v.

Svenska marinarknologiska fornlämningar och fynd i deras helhet är en mycket rik och mångfasetterad historisk kunskapskälla, en av de rikaste i världen. De ger möjlighet till spännande historieskrivning. De ger museerna tillgång till nya spännande ämnen för utställningar. De ger oss helt nya slag av fynd och föremål, nämligen dem som bevarats i havets djup - och ingen annanstans.

De marinarknologiska fynden ger oss faktiskt chansen att med nya penslar och nya färger måla panoramat över vårt maritima förflutna.

Några exempel (med början nära vår egen tid):

- marinarknologiska fynd ger möjlighet att skilda ångfartygets tidigaste utveckling - en av Samuel Owens tidigaste ångmaskiner lär ligga på botten av Riddarfjärden; det finns väl bevarade hjulångare från 1800-talets första hälft på botten i svenska vatten.

- vi kan också skildra lastfartyget genom århundradena - det oerhört viktiga transportverktyget - i alla dess former genom de marinarknologiska fynden. Från de många mindre allmogefartygen, till de stora fartygen i utrikessjöfart, som kan

sägas ha burit Sveriges ekonomi i sina lastrum.

Hur såg skrov, utrustning, last o.s.v. ut? Det kan de hundratals kända vraken av stora och små lastfartyg visa.

- segeltekniken, manövreringsförmågan och riggens effektivitet hos gamla tiders fartyg, från båtar med sprisegel till stora fullriggade fartyg med många segel, kan också studeras. Man har ibland i vrak t.o.m. hittat fartygets segel, som bevarats i flera hundra år under vatten.

- båtbyggartraditionerna och deras utveckling och karaktär från förhistorisk tid och fram till vår tid. Detta hantverk, som har haft en stor betydelse i vårt samhälle genom århundraden, kan skildras genom rikedomerna av vrak från olika tider. Det kan t.o.m. med vetenskaplig teknik kartläggas mycket noga.

- de förhistoriska farkosternas historia kräver en insats från marinarknologer i Sverige. Flera fynd är kända, men ligger oundersökta. De kan ge spännande kunskaper om nästan okända historiska förhållanden.

- det maritima kulturlandskapet, med hamnar, leder, varv, ballastplatser, sjömärken och mycket annat har också lämnat många spår efter sig, som det är angeläget att finna och undersöka.

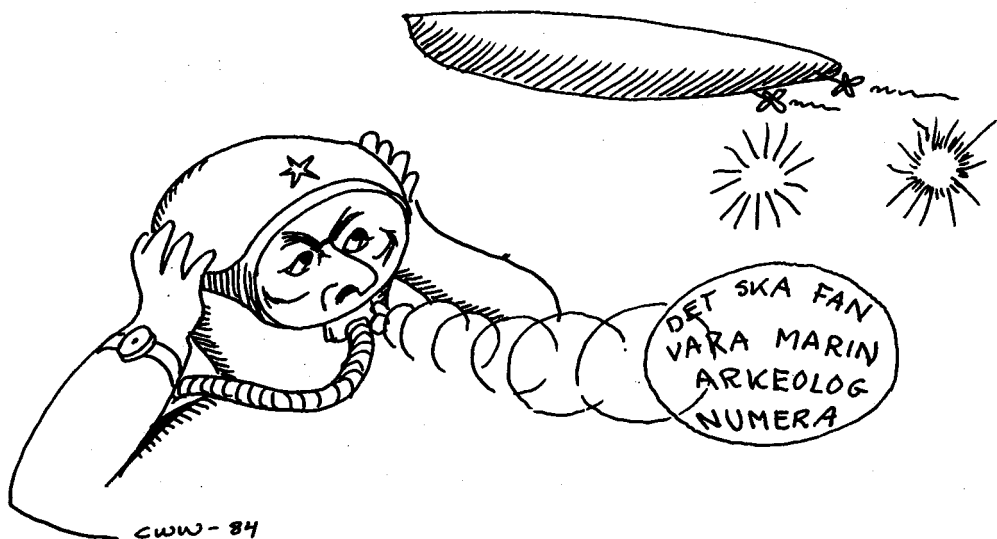
Vem hittar förresten det första bronsåldersskeppet i Nordeuropa. Det kommer att visa oss något helt nytt och helt okänt. Det blir det första fyndet av så hög ålder och kommer att vara byggt på ett annat sätt än vi är vana vid. Vi känner

nästan ingenting till om t.ex. de stora skepp som i schematisk form avbildas på bronålderns hällristningar.

Det är dags att, efter mer än hundra års verksamhet pröva på något nytt inom marinarknologin i Sverige. Att bana sig väg genom de marinarknologiska läm-

ningarna och fynden på en bredare väg än hittills. Med andra ord att söka nya vägar till det förflutna.

Carl-Olof Cederlund
1:e intendent vid
Statens Sjöhistoriska Museum

NYTTAN AV SPEKTAKULÄRA ÖRLOGSSKEPP

Under senare år har man inom marin- arkeologiska kretsar diskuterat nödvändigheten av att lägga ner stora ekonomiska resurser på att undersöka vraken efter våra stora örlogsskepp. Debatten blossade upp efter det att Anders Franzén och dennes medhjälpare 1980 återfann vraket efter regalskeppet Kronan, på sin tid ett av världens största skepp.

Man har hävdad att det är en snedbelastning i resursanvändandet till "örlogsvrakens" fördel. Ca 80 % av de marin- arkeologiska resurserna har uppskattningsvis ägnats denna grupp av vrak. De många fynden från "örlogsvraken" skall också överväga på våra museer.

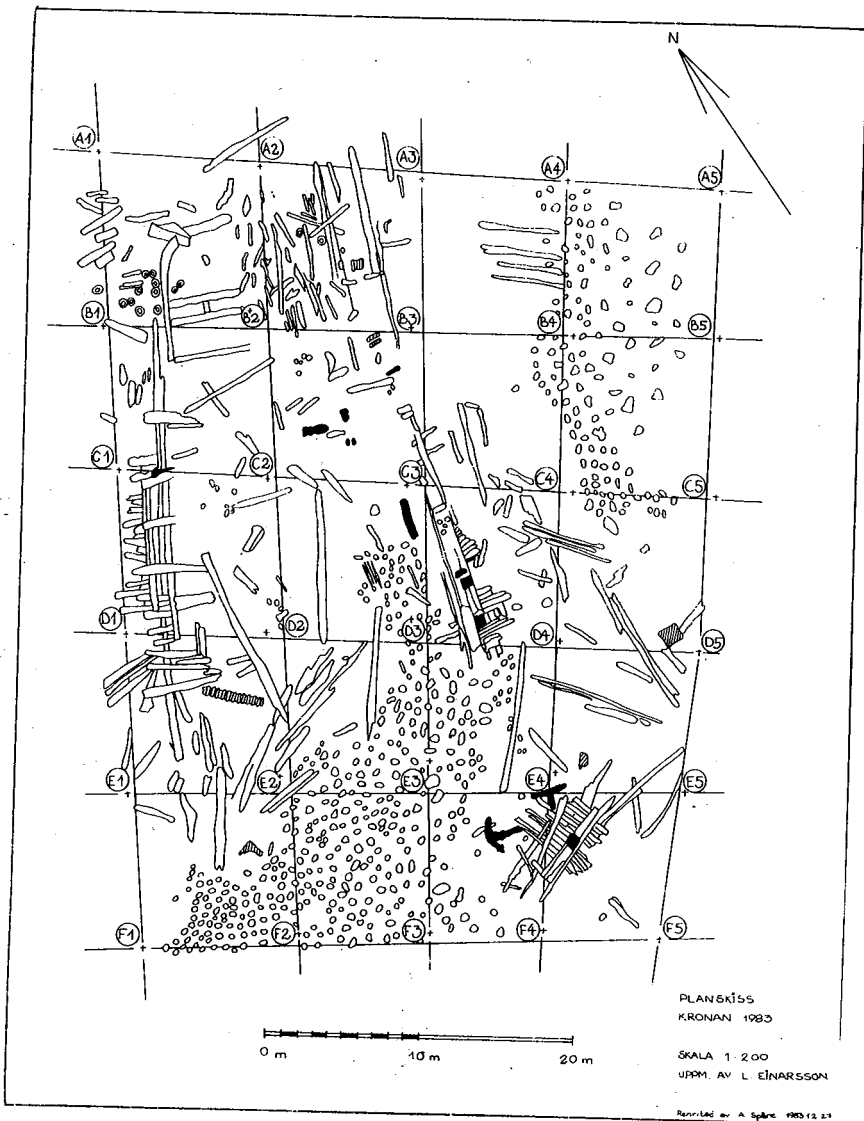
Samtidigt menar man att det finns mängder av intressanta marin- arkeologiska objekt utöver "örlogsvraken". Vi har en enorm flora av intressanta vrak efter handelskepp, hamnar, ballastplatser, varv m m som bara väntar på att bli undersökta och behandlade i sitt historiska sammanhang.

Med erfarenheter från bl a Kronanprojektet anser jag att värdet av vraken efter våra örlogsskepp har glömts bort i den förda debatten. Visserligen har en relativt stor del av det marin- arkeologiska intresset varit riktat mot våra "örlogsvrak", men det har varit till stor glädje för den övriga marin- arkeologin.

Våra örlogsskepp var för det mesta större än handelskeppen, de förde en mycket mer differentierad last och de hade större besättning. Detta innebär att man naturligtvis kan förvänta sig en större fyndrikedom på ett vrak efter ett örlogsskepp. De handelskepp som påträffas uppvisar en relativ fyndtomhet. Vraken kan vara oerhördt intressanta rent skeppsteknologiskt, men man får sällan reda på någonting om omständigheterna kring förlisningen. De få fynd som görs berättar sällan någonting om besättningen.

Vraket efter örlogsskeppet Kronan kan sägas vara handelskeppens motpol. Det är förmodligen så söndersprängt att den skeppsteknologiska kunskap som kan hämtas där är marginell. Fyndmaterialet är däremot enormt. Då man grävt ut 5 % av det man tror är den totala undersökningsytan har man bärgat ca 5 - 6000 föremål. De allra flesta av dessa föremål har inte genom annat än fyndomständigheterna någon marin anknytning. Laggade kärl, skor, kritpipor, spelbrickor, kistor, knivar m m användes av alla, överallt i samhället.

Kronan sjönk mycket snabbt och ytterst få av de ombordvarande klarade sig med livet i behåll. Man räknar med att i alla fall 400 skelett är nedbäddade i leran på vrakplatsen. Materialet kan räknas som ett genomsnitt av den manliga svenska

befolkningen vid tiden för förlisningen. På Kronans vrakplats döljer sig alltså ett mycket intressant osteologiskt fyndmaterial.

Redan 1981, det första undersökningsåret, upprättade Kalmar läns museum en liten utställning med fynd från vrakplatsen. De ännu okonserverade fynden ställdes ut i ett stort akvarium i ett rum på Kalmar slott.

1982 byggde man en större utställning med de konserverade fynden från sommaren innan. Denna utställning besöktes från maj till oktober av 45.000 människor. 1983 kunde man utöka utställningen med fynden från 1982 års utgrävningar. Nu hade man tagit två hela salar i Kalmar slott i anspråk och där levandegjort ett stycke mycket intressant 1600-talshistoria. Under sommaren och hösten 1983 var besöksantalet drygt 50.000.

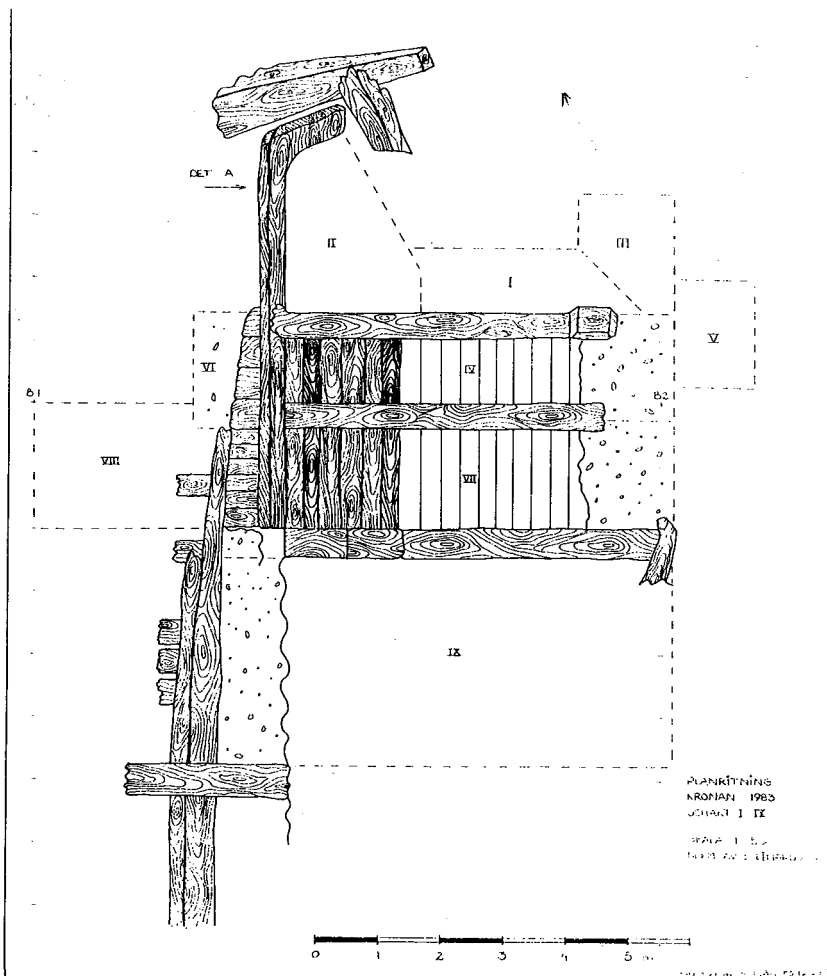
Den utåtriktade delen av Kronanprojektet har inte bara resulterat i en populär utställning. Ett 50 minuter långt tv-program har två gånger visats i svensk tv. Av programmet gjorde man en exportversion vilken sänts i tv världen över. Flera radio-program och mängder av tidnings- och tidskriftsartiklar har hjälpt till att intressera allmänheten för Kronan i synnerhet och svensk 1600-talshistoria i allmänhet. Någon gång under 1984 eller 1985 ger Bokförlaget Bra Böcker ut ett praktverk om Kronan och svenskt 1600-tal. Boken kommer att publiceras i minst 150.000 exemplar.

Utöver det ovan sagda är Kronanprojektet den direkta orsaken till att man har grundat ett marinarkeologiskt institut vid Kalmar högskola. Institutets syfte är att med marin inriktning fånga upp ett tvärvetenskapligt intresse. Här kommer Kronanprojektet att spela en oväsentlig roll i framtiden. Kalmar läns kuster har mycket annat att bjuda på. Först på tur står en kartering av Björkenäs varv utanför Kalmar. Varvet var ett av landets största kronovarv under 15- och 1600-talen.

Kronanprojektet är den indirekta orsaken till förekomsten av flera marinhistoriskt inriktade tv-program. Programmet om den under andra världskriget torpederade Ada Gorthon och en serie barnprogram om vrak är exempel på detta. För närvarande arbetar man med ett tv-program med arbetsnamnet "Vrak i Östersjön".

Allt det ovan nämnda har tillkommit utan att ett öre tagits från övriga marinarkeologiska resurser. Så gott som alla pengar till Kronanprojektet har erhållits via privata insamlingar. Kronanprojektet har väckt ett enormt intresse, inte minst hos allmänheten. Man kommer att få mycket svårt att åstadkomma detsamma med hjälp av en samling vetenskapligt värdefulla men anonyma handelskepp.

I stället för att enbart klaga över den sneda resurstilldelningen till "örlogsvrakens" fördel bör man dra nytta av intresset för dessa. På 60- och 70-talen red Sjöhistoriska museet på den intressväg som bildats i samband med Wasas

bärgning och man utförde flera viktiga undersökningar av vrak efter handelskepp. Kronan har förutsättningarna att få samma uppföljning. Det enorma intresse som vraket efter regalskeppet Kronan har etablerat bör tas tillvara på ett vettigt sätt. På Kalmar högskola har man fattat galoppen och redan påbörjat ett arbete.

Peter Norman

Riksantikvarieämbetet
Stockholm

FOTEVIKS-PROJEKTETS MÅL OG MIDLER

Da Nationalmuseets Skibshistoriske Laboratorium i Roskilde i sommeren 1981 søgte om tilladelse til at henlægge en del af øvelsesprogrammet for årets marinarkæologiske kursus på skonnerten "Lilla Dan" til Foteviken i Skåne, anede ingen, hvad dette skulle føre med sig på længere sigt. Stedet lå bekvemt på vejen fra København til Bornholm, hvortil kursets hovedaktivitet var henlagt, men da vi ikke kendte til nogen undersøiske sejlspærringer ved Bornholm, var det nærliggende at kombinere et besøg undervejs ved Skanör-Falsterbo med en kort rekognoscering ved Fotevik. Her havde Esse Ericsson i 1960-erne fra luften observeret en stenspærring, "Bron", tværs henover indløbet til Foteviken, så her kunne man altså få lejlighed til at dykke ved en type fortdsminde, som kendes mange steder langs Danmarks sydlige kyster.

Deltagerne i "Lilla Dan"-kurset var ca. 20 personer, hvoraf halvdelen var sportsdykkere og den anden halvpart museumsfolk, som ønskede en indføring i marinarkæologien. Kurset var tilrettelagt således at hver deltager bidrog til programmet både som elev og som lærer, for arbejdet med marinarkæologiske undersøgelser byder på så mange udfordringer af teoretisk og praktisk art, at næsten alle deltagerne kunne bidrage ud fra deres egen specialviden - om måleteknik, fly-

rekognoscering, dykkerteknik, fotografering, geologi, arkæologi, etnologi, historie, sømanskab, bådbygning eller et andet af de talrige emner, som blev berørt undervejs i løbet af kursusugen.

Sigtet med "Lilla Dan"-tøgtet var at bidrage til at gøre marinarkæologin til en del af museernes hverdag - at bringe de marine fund ind i deres sammenhæng med landjordens arkæologiske fund. I mange år havde dansk marinarkæologi (bortset fra undersøgelser af submarine stenalderboplader) næsten udelukkende været drevet fra Nationalmuseets Skibshistoriske Laboratorium, der har til huse i Vikingeskibshallen i Roskilde, dels fordi der herfra udgik initiativ til en række undersøgelser, specielt af ældre vrage og spærringer, dels fordi hovedparten af Danmarks museer havde vænnet sig til uden videre at henvise sportsdykkere til Roskilde, når de havde fundet noget af arkæologisk interesse. Der var en psykologisk barriere at overvinde, for lokal-museerne kunne behandle de lokale undervandsfund på lige fod med landfundene, og der var mange praktiske forhold man skulle kende til, for man var rustet dertil. Det var således ikke hensigten at oplære museumsfolkene på "Lilla Dan" til at blive dykkere - eller at uddanne sportsdykkerne til arkæologer. Sigtet var at bygge videre ud fra interesser og viden blandt begge

grupper, så man lærte at forstå hinandens arbejdsbetingelser og i fællesskab kunne nå så langt som muligt med at udnytte marinarkæologiens muligheder for at belyse kulturhistoriens mangfoldighed og for at beskytte fortidsminderne på havbunden mod ødelæggelse.

Foteviken var et velegnet sted at slippe et sådant blandet hold ud på øvelsesopgaver. Her var fra luften observeret en lille ringvold i engen foruden spærringen, og her meldte de historiske kilder om den skæbnsvangre dag i 1134, da Erik Emune nedkæmpede kong Niels's ledingshaer i det slag, som Saxo kalder "pugna forensis" = markedsstriden. Her var altså også en slagmark og en markedsplads at lede efter - og dertil lejlighed til at drøfte de historiske kilders karakter og tolkning. Hvis der havde været et strandmarked her, var dette så en forgaenger for Skånör-Falsterbomarkedet som internationalt transitmarked kombineret med sildehandelssted? Og hvilken rolle havde spærringen heri? Disse spørgsmål kunne naturligvis ikke besvares på et par timers øvelsesprogram, men de var et godt udgangspunkt for de forberedende drøftelser af områdets topografi og historie. Holdet blev delt op i fire grupper, der fik hver sin opgave: opmåling af ringvolden, dybdemålinger i Foteviken, rekognosceringer på Hammarsnäs og dykning ved spærringen. Da de timer, der var afsat hertil, var gået, var der taget hul på disse spørgsmål og fundet et konkret angrebspunkt i form af et 1000-1100-tals vrug ved spærringen.

Efter afslutningen af øvelsestogtet foretog vi en supplerende dykning ved spærring og vrug, inden beretning for iagttagelserne blev afgivet til länsantikvarien sammen med de to karakteristiske skibsdele, bjælkeknæ, som var fundet ved vruget. Rapporten sammenfattede de indtryk, rekognosceringen havde givet af vruget som et mindre krigsskib nært beslægtet med Skuldelev 5-skibet, og den anbefalede, at dette blev hævet, så det ikke blev udsat for at ødelægges af nysgerrige. Samtidig foresloges det, at hele Foteviken-komplekset blev nøjere undersøgt som et velegnet område for at belyse nogle vigtige sider af det tidligmiddelalderlige samfundsliv: handel, fiskeri og forsvar, og disses eventuelle kontinuitet fra jernalder og vikingetid.

Disse tanker blev meget positivt modtaget blandt vore svenske kolleger, der heri så en lejlighed til at inddrage Foteviken-området i de undersøgelser over Skånemarkedsområdets arkæologi, som var igang i Historiska Museet's regie. Samtidig bød vruget sig til som et kaerkommen udstillingsobjekt for Malmö Sjöfartsmuseums kommende præsentation af marinarkæologien, et arbejdsområde som dette museum var indstillet på at tage et hovedansvar for langs den skånske kyst.

Efter nogle indledende drøftelser blev det derfor besluttet at sætte "Foteviks-projektet" i værk som et svensk-dansk fællesprojekt. Den første opgave var at bjærge det fundne vrug til udstilling på

Malmö Sjöfartsmuseum og at foretage videre undersøgelser af spærringens karakter og alder, men dette var kun en enkelt brik i det puslespil, som land- og undervandsarkæologer, forhistorikere og middelalderfolk skulle søge at lægge sammen. Dette forskningsprojekt, der var et af de første med denne kombination af en land- og undervandsarkæologisk indsats, styres af en forskergruppe under ledelse af länsantikvarie Carin Bunte, og museet i Lund er på gruppens vegne betroet det videnskabelige ansvar for projektet.

Men arbejdet ved Fotevik var ikke alene et spørgsmål om antikvariske og videnskabelige interesser, det havde også betydningsfuld betydning for samarbejdsforholdene mellem museerne og de arkæologisk interesserede sportsdykkere. De danske sportsdykkere havde været med ved fundet af Fotevik-vraget i 1981 og loyalt havde hemmeligholdt deres viden om fundet indtil der fra svensk side var truffet foranstaltninger til beskyttelse af vraget, var det naturligt fra dansk side at give sportsdykkerne en mulighed for at deltage i det videre arbejde. Dette var ønskeligt af flere grunde, bl.a. for at fremme samarbejdet omkring beskyttelsen af aeldre vragsfund. Dette synspunkt er da også i overensstemmelse med den officielle svenske holdning, som den er kommet til udtryk bl.a. i forbindelse med de internationale droftelser i Europarådets udvalg til forberedelse af en konvention til beskyttelse af havbundens kulturspor. I praksis skulle det vise sig at være van-

skeligt at få fastlagt rammerne for et sådant samarbejde mellem professionelle og ikke-professionelle deltagere ved Fotevik-projektets marinarkæologiske del, men det lykkedes dog, og derved fik to hold á 12 sportsdykkere fra begge lande lejlighed til at være med ved dykkerarbejdet i 1982.

Resultatet af de to ugers indsats i 1982 på det marinarkæologiske område var nærmest overvældende. Mens et lille kombineret specialisthold fra Malmö og Roskilde på 10 arbejdsdage fik dokumenteret, udgravet og bjaerget vraget, gik resten af deltagerne igang med at kortlægge og undersøge spærringen. Herunder fandt man resten af yderligere fire vrag, og det påvist, at spærringen var anlagt i mindst to faser.

Samtidig med at dette stod på under mediernes store interesse, gennemførte landarkæologerne deres del af 1982-programmet langs bredden af Foteviken. Her blev den lille ringvold snittet og kysten afsøgt for spor af en eventuel markedsplads, - begge dele uden resultater af betydning for forståelsen af den tidlige-middelalderlige situation. Hvis det ikke havde været for spærringen og Saxo's ord, kunne man godt have fristet til at frakende Foteviken nogen særlig betydning i fortiden. Men spærringen var en uafviselig realitet og markedstanken styrkedes af, at der har været et middelalderligt kapel på Hammarsnäs i lighed med andre steder, hvor der har været

udhavne for kombineret fiskeri og marked, som f.eks. St. Olofs hamn på Drakön, Gamlehamn på Fårö m.v.

Der måtte åbenbart sættes mere ind på landsiden, hvis man herfra skulle kunne bidrage til problemernes løsning. I 1983 blev der derfor gravet ved Kämpinge syd for St. Hammar. Baggrunden herfor var en teori om, at der skulle have været en pendant her på sydsiden af halvøen til naturhavnen og den formodede markedsplads på nordsiden ved Fotevik. I et kystteræn stærkt præget af flyvesand tegnede der sig et voldforløb, og her viste gravningerne, at voldens kerne var menneskeskabt og at flyvesandet øst for volden dækkede over et kulturlag, formentlig fra tidlig middelalder. Undersøgelsen var dog ikke omfattende nok til at give et klart billede af disse fund.

Samtidig viste der sig midtvejs mellem Kämpinge og Foteviken at være et område med tykke kulturlag. Også her var oversigten vanskeliggjort af flyvesandet, men de foreløbige undersøgelser tyder på, at der her er tale om spor af en bronzealderbebyggelse. Også ved Skyttse Hage på Skanörs Ljung blev der gravet i 1983, og disse undersøgelser stemte overens med tidligere udgravninger, der har påvist to bebyggelsesfaser her, en i jernalderen og en i højmiddelalderen. Endelig blev der i efteråret 1983 lagt snit i "Pileborgen" nord for Fotevik - dog uden at der herved kom daterende oldsager eller afgørende anlægsspor til hjælp for tolkningen.

Trods den intensiverede indsats på landjorden er der altså endnu ikke skabt klarhed over Fotevikens rolle i vikingetid og tidlig middelalder, men undersøgelserne har vist berettigelsen af at angribe spørgsmålet over en bred front. En eventuel markedsplads ved Fotevik har ikke fungeret som et isoleret fænomen, men har hørt hjemme i sammenhæng med den rige bebyggelse på Söderslätt, med handelsruterne langs kysten, med fiskeriet og med kystens forsvar. Disse forhold har varieret med tiden, og i dette lavvandede område har svingninger i havspejlets højde samtidig på afgørende vis påvirket mulighederne for at udnytte forskellige dele af kysten som anlægssted.

Konsekvensen heraf er, at det vil være nødvendigt med omfattende geologisk bistand ved de videre undersøgelser. Herved kan havspejlssvingninger og flyvesandsperioder inddrages i helhedsbilledet, og et kort over terrænets ændringer kan lægges til grund for de arkaeologiske vurderinger.

For den marinarkaeologiske indsats i 1982 er der nu afgivet beretning, og denne påviser, at de fem fundne vrage har et klart enhedspræg i detaljerne. De to af skibene har været krigsskibe med en længde over 20 m, to har været små krigsskibe på 8-12 m s længde, mens det sidste vrage ikke kan bestemmes nærmere. Til sammenligning er de fem Skuldelevskibe alle af forskellige typer og kun to af dem lader sig passe sammen via detaljer-

ne til en fælles byggetradition. Der er derfor grund til at tro, at de fem Fotevik-vrag alle er produkter af en fælles lokal byggetradition, en skånsk tradition for bygning af krigsskibe. Det kan påvises, at det bjærgede vrag har været brugt som stenslaede på isen, og at det har været slidt helt op og ribbet for stævne og lignende inden det sænkedes med stenene.

Der foreligger endnu ikke dendrodateringer af spaerring og vrag, men de hidtidige C14-dateringer bekræfter den typologiske datering af vrag 1 til 1000- eller 1100-tal. Spaerringens anlægsfase er ikke dateret, men den må ligge adskillige år forud for fase 2, hvortil formentlig alle vrag hører. Denne anden fase kan meget vel tænkes at høre 1134-situationen til. Året for Foteviksslaget havde

Erik Emune været i en tilsvarende situation ved Roskilde fjord, hvor kong Niels skibe var blevet standset ved Skuldelev spaerringen. Måske er der således en helt nær forbindelse mellem anden byggefase i begge disse spaeringsanlaeg. I øvrigt tyder Foteviksvragenes karakter på, at det har været den skånske ledings værk at forstærke den gamle spaerring, og antagelig står også ledingen bag første anlægsfase.

Vi er således endnu ikke nået nærmere til løsningen af markedsspørgsmålet og de dertil hørende spørgsmål om søhandelens og sildefiskeriets udvikling, men vi vil i de kommende år være bedre rustet end tidligere til arbejdet med at finde de afgørende brikker til dette store puslespil i et udvidet samarbejde, hvor også geologerne kommer til at spille en vigtig rolle.

Ole Crumlin-Pedersen

HÄR KAN NI INTE SJUNKBOMBA
UTAN TILLSTÄND AV
LÄNSANTIKVARIEN !
ETT ÄRENDE FÖR FML ! cww-84

KASTELHOLMS SLOTT - ETT MEDELTIDA BORGPROJEKT PÅ ÅLAND

I tidigare nummer av Meta (nr 2/81, 2-4/81 och 1/82) har de medeltida borgarna i Västsverige varit uppe till diskussion. I samband med detta kunde det konstateras att det arkeologiska materialet utgjorde ett viktigt bidrag till att klargöra bilden av de i flera avseenden rätt diffusa dateringsgrunder och funktioner som tillskrivits många borgar av den äldre forskningen.

Att de medeltida borgarna sällan eller aldrig berörs av exploateringsarbeten kan innebära såväl för- som nackdelar. Fördelen skulle i sådant fall ses i att materialet får ligga ostört i avvaktan på att forskningen får tid men framförallt medel att tillvarata informationen på ett tillfredsställande sätt. Nackdelen är att forskningen kring borgarna i kanske allt för hög grad får förlita sig på äldre fragmentariska materialsamlingar, vilket möjligen medför att historikerna och konsthistorikerna får gehör för sina synpunkter i större utsträckning än om möjligheter erbjuds till en närmare arkeologisk granskning av de framkomna slutsatserna. Medeltidsarkeologen har möjlighet att lämna ett viktigt bidrag till forskningen genom att komplettera bilden med att belysa den medeltida människan kring anläggningarna och de villkor hon levde under. Genom fyndmaterialet kan eventuella influenser spåras, och handelskontakter knyts samman med de olika an-

vändningsskeden som en stor anläggning som ett slott i regel genomgår. Medeltidsarkeologen kan dessutom genom sin undersökningar återfinna rester efter tidigare okända byggnadsdelar som lättare låter slottet sättas in i en bestämd funktion. Inom Sveriges forna intressesfär i öster har i år igångsatts ett femårsprojekt vars målsättning är att i det närmaste totalundersöka, såväl byggnadshistoriskt som arkeologiskt, en medeltida borg. Med detta erbjuds tillfälle att pröva det arkeologiska materialet gentemot de historiska källorna samt de stilistiska dateringar som gjorts av anläggningen. Borgen som är föremål för denna unika undersökning är Kastelholms slott och återfinns på Åland i landskapets nordöstra del.

Kastelholms slotts historia är fyllt av namn som förknippas med Sveriges medeltida historia. Första gången det omnämns i de historiska källorna är bland kvarlätenskapen efter Bo Jonsson Grip år 1388. Senare återfinner vi personer som Erik Puke, Karl Knutsson och Sten Sture bland de som hade slottet i förläning under medeltiden. In i nyare tid skulle även Erik XIV under en kortare tid hållas fängslad på slottet. Från 1634 upphör Åland att vara särskilt slottslän och med detta började Kastelholm förfalla. Ännu i början av 1700-talet används dock slottet som fängelse men i samband med att den intilliggande kungsgården eldhärjas är

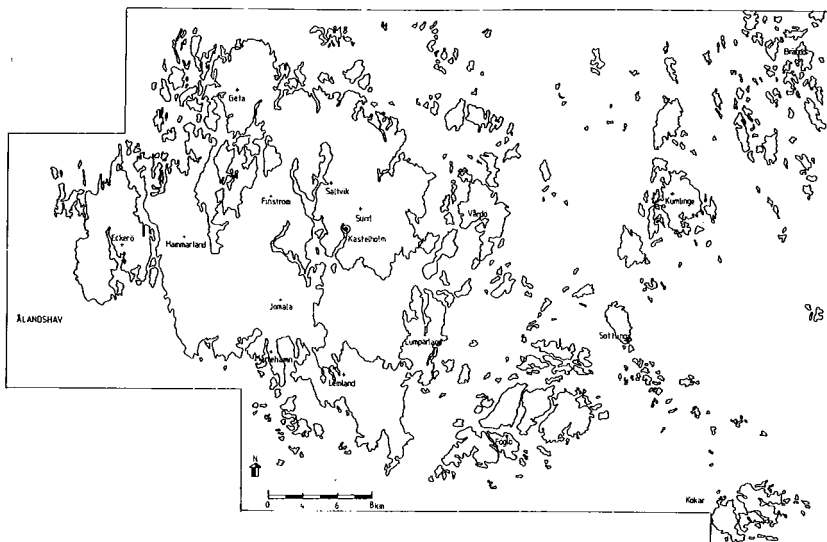

Fig 1 Kastelholms slott, geografisk placering.

1745 ödeläggs även slottet. Efter denna brand återställdes endast slottets norra långa och fungerade som kronomagasin fram till 1930-talet.

Av Kastelholms slott återstår idag en imponerande ruin omfattande ca 3200 kvm, i vilken flera murpartier kvarstår till närmare 15 meters höjd. Anläggningen är huvudsakligen uppförd i röd rapakivi-granit med tegel delvis förekommande i fönster och dörrömfattningar samt ingående i yngre byggnadsdelar. Mitt i anläggningen finns ett partiellt restaurerat torn som reser sig ca 25 meter upp och ger slottet en karakteristisk profil. Borgen, som placerats på ett näs, har under större delen av sin användningstid varit i det närmaste kringskuren av vatten utom

vid ett avsnitt i söder där rester efter minst en, möjligen två vallgravar återfinns. Borgen ligger i nordsydlig riktning på näsets högst belägna avsnitt där berget går i dagen. Brantare terrängavsnitt finns sedan norr och väster därom ner mot vattnet. I öster och söder är markens sluttning betydligt flackare. Kring borgen har ute i vattnet påträffats ett pålverks-system som hittills endast sparsamt undersökts. Den totala omfattningen av området som är föremål för antikvarisk kontroll i samband med projektet är ca 25.000 kvm.

Kastelholms slotts äldsta del återfinns i söder vid huvudborgen i vilken tornet, de s.k. dubbelrummen och södra långan ingår. Byggnaderna ansluter här till en hög ring-

mur omgivande en liten borggård från vilken en utgång genom ett portvalv leder till den norr därom belägna förborgen. Hur det äldsta Kastelholm gestaltat sig är omtvistat och likaledes är slottets anläggningstid föremål för diskussion. Dock torde äldre delar med stor sannolikhet kunna spåras kring tornet. Byggnaderna kring den lilla borggården har hittills endast mycket sparsamt undersökts.

I förborgen, som kanske är den hittills mest undersökta delen av slottet i arkeologisk bemärkelse, återfinns flera större byggnader varav norra längan och östra längan är de idag bäst bevarade. Norra längan har möjligen tidigt uppförts i anslutning till en redan befintlig ringmur, av

vilken stora delar fortfarande återstår, och inhyser sedan 1930-talet Ålands kulturhistoriska museum. Av östra längan, som återfinns längs förborgens hela östra sida och huvudsakligen uppförd efter medeltidens slut, återstår idag södra delen i vilken delar av en äldre byggnad ingår. Norra delen har däremot sämre stått emot förfallet och är idag endast bevarad i sin nedersta del. Förborgen har även haft en västra länga uppförd i trä, troligen har också andra byggnader av mera förgängligt material funnits. Tyvärr har de omfattande om- och tillbyggnadsarbetena som företagits i borgen, under slottets användningstid, gjort det äldre materialet så fragmentariskt att vidare undersökningar här är nödvändiga för att

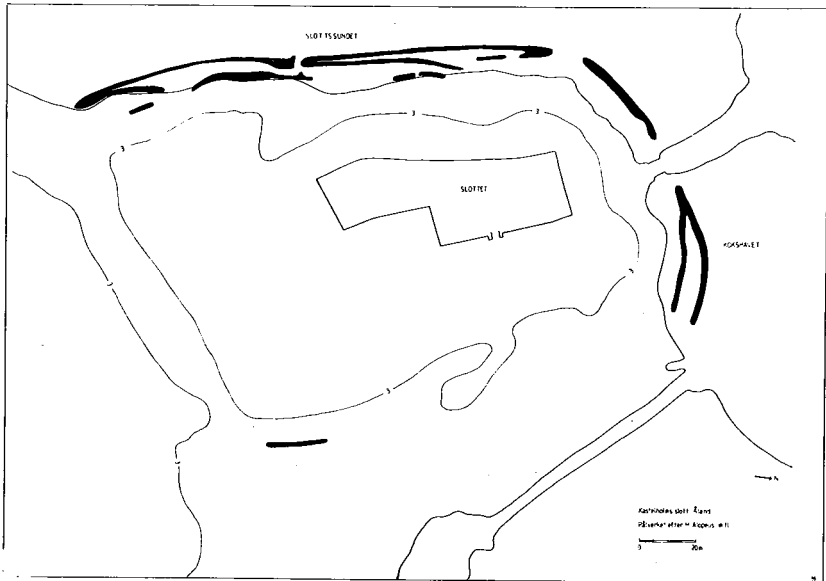

Fig 2 Kastelholms slott, situationsplan. Mörkfärgade partier pålverket.

fastställa förborgens planlösningar under slottets skilda skeden.

I slottets omedelbara omgivning, som även det omfattas av projektet, finns ännu ingen riktigt klar bild. Av den äldre bebyggelsen har framförallt husgrunder från den sydost om slottet belägna kungsgården påträffats. Dessa är senast från 1772 då kungsgården efter en omfattande brand flyttas till ett nytt läge väster om Slottssundet. Att det bland kungsgårdens husgrunder möjligen finns lämningar efter äldre byggnader antyds av äldre källor som omtalar att Gustaf Vasa utvidgar en befintlig gård vid Kastelholm. Av medeltida byggnader utanför slottet saknas ännu säkra spår, möjligen kan en husgrund till en mindre byggnad som påträffades under sommarens undersökningar vara från slutet av medeltiden.

Kastelholms slott, som är Ålands enda medeltida borg, blev tidigt föremål för intresse och insatser att vårda ruinen. Redan i slutet av 1800-talet befriades ruinen från rasmaterial samtidigt som delar av östra längans övre partier murades upp och tornets krön restaurerades och försågs med ett tak. I samband med detta bortschaktades ca 3 meter av det översta raslagret i slottet utan arkeologisk kontroll. Efter dessa tidiga insatser blev sedan under lång tid slottet endast föremål för mindre reparationsarbeten vid vilka ingen dokumentation av företagna åtgärder gjordes. År 1933 genomfördes den första större byggnadshistoriska undersökningen av L. Kronqvist i slottets norra länga i samband med att kronmagasinet upphör och lokalerna görs om för att inrymma Ålands kulturhistoriska museums samlingar. Rapporten från denna

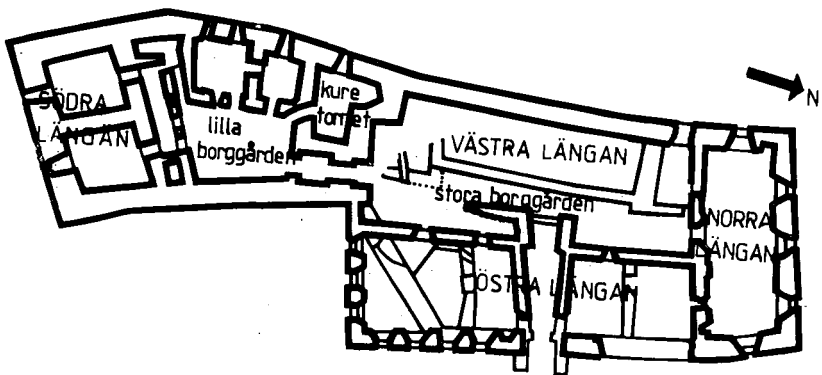

Fig 3 Kastelholms slott, plan över slottet.

undersökning utgör fortfarande en av de fåtaliga publicerade redogörelserna över antikvariskt arbete som företagits vid slottet.

De arkeologiska undersökningarna vid Kastelholms slott började först år 1950 med några mindre provundersökningar i slottets närmaste omgivning. Därefter förekommer under lång tid ingen arkeologisk verksamhet. Från 1965 inleds mindre sommargrävningar, ofta föranledda av ledningsdragningar eller av karaktären mindre provundersökningar. Vissa områden inom slottets förborg kommer i samband med detta att friläggas. Kännetecknande för undersökningarna är dock att inga systematiska sammanställningar görs av det framkomna materialet. Först 1976 får Kastelholm en permanent anställd arkeolog för att övervaka situationen vid slottet samtidigt som undersökningsverksamheten ökar. Vid ungefär samma tidpunkt övergår slottet i den å-

ländska landskapsstyrelsens förvaltning och planer initieras för att restaurera slottet och göra det till en integrerad del i ett större turistobjekt. Efter ett antal förhandlingsturer med finska justitieministeriet, som tidigare medverkat vid restaureringen av flera finska slott, förläggs en öppen fångvårdsanstalt till Kastelholm och ministeriet lovar bestrida byggnadsomkostnaderna för restaureringen. Samtidigt beviljar den åländska landskapsstyrelsen medel till det vetenskapliga arbetet i samband med restaureringsarbetet.

Inledande projekteringsarbeten påbörjas 1981 och 1983 igångsätts femårsplanen med målsättning att partiellt återställa slottet och dess närmaste omgivning i det skick det hade under dess sista användningsperiod under 1600-talet, så långt detta är antikvariskt möjligt, med behållandet av ruinkaraktären.

Fig 4 Kastelholms slott, profilritning, Finlands Nationalmuseum.

Vid Kastelholms slott utförs idag såväl byggnadshistoriska som arkeologiska undersökningar. Organisatoriskt utgör det ett fristående projekt underordnat musei-byråen i Mariehamn. Arbetet styrs i viss grad av restaureringsarbetets behov av underlagsmaterial för återställandet men den huvudsakliga arbetsuppgiften koncentreras till att söka rädda den information som kan tänkas försvinna i samband med restaureringsarbetet och samtidigt bringa klarhet i Kastelholms äldre historia om vilket mycket litet är känt. Av den fasta antikvariska personalen på sex personer är fyra stycken direkt sysselsatta med de arkeologiska undersökningarna. Som grovarbetskraft vid undersökningarna används personal från den intilliggande fångkolonin.

Av de naturvetenskapliga hjälpvetenskaparna är hittills dendrokronologin representerad genom Lars Löfstrand vid Dendrokronologiska laboratoriet i Uppsala. Här har arbetet med att sammanställa en grundkurva för Åland inletts och Kastelholm medverkar i detta arbete genom prov från pålverket kring slottet. Allteftersom arbetet fortskrider vid slottet kommer dock inom en snar framtid flera naturvetenskapliga grenar att knytas till projektet.

Kastelholmsprojektet är ännu i inlednings-skedet och det är alldeles för tidigt att säga vad det kan bidra med till svensk borgarkeologi. Under projektets första säsong undersöks närmare 600 kvm., hu-

vudsakligen utanför anläggningen, och en mängd nya fakta som tidigare inte kunnat skönjas vid de äldre provundersökningarna har framkommit i de upptill två meter tjocka lager med rasmaterial men även kulturlager som återfinns närmast slottet. Metodiskt har storskalig grävningsteknik visat sig vara det klart effektivaste sättet att söka besvara frågeställningarna om slottets äldre historia. Tendenserna framträder härmed tydligare i ett annars förhållandevis fyndfattigt material. Dessutom har flera tidigare okända byggnadskonstruktioner påträffats utanför ringmuren. Under sommaren har även en liten del av pålverkssystemet som finns runt slottet undersökts och förhoppningsvis kommer de hittills ca 200 stycken dendroproven som tagits för att hjälpa till i frågeställningarna kring denna anläggning omfattande uppskattningsvis 40.000 pålar.

Ett så stort undersökningsobjekt som en borg ställer inte bara stora krav på de tillgängliga fältarkeologiska resurserna utan krav ställs även på att den information som undersökningarna lämnar ifrån sig snabbt görs tillgänglig även för andra forskare. Under den närmaste framtiden är därför vår förhoppning att de arkeologiska undersökningsresultaten ska kunna redovisas som fristående delrapporter med en kontinuerlig uppföljning av helhetsbilden.

Kastelholmsprojektet är tämligen unikt i svensk/finsk medeltidsarkeologi och får möjligen endast ett fåtal efterföljare.

Genom sin målsättning att i det närmaste totalundersöka anläggningen erbjuds möjlighet att lyfta fram den medeltida

människan och hennes villkor i en så sluten enhet som en borg trots allt utgör.

Magnus Elfwendahl

LITTERATUR

MARINARKEOLOGISK DOKTORSAVHANDLING

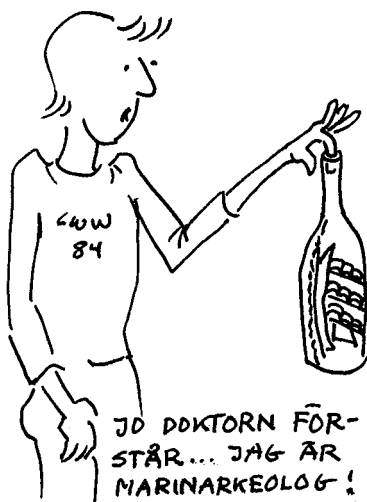
- Den 1:e februari försvarade Carl-Olof Cederlund sin doktorsavhandling "The Old Wrecks of the Baltic Sea" (ISBN 0-86054-199-7) vid Stockholms Universitets Arkeologiska Institution. I avhandlingen presenteras och granskas Östersjöns äldre kravellbyggda skepp som objekt för arkeologisk dokumentation och forskning. Skeppens last och utrustning behandlas ej utan Cederlund har koncentrerat sig på de skeppsteknologiska frågorna. Innehållet i avhandlingen är enligt följande kortfattade resumé, kapitel för kapitel:
- I Introduktion med vetenskapliga och praktiska aspekter på ämnet.
 - II Östersjöns utländska marinarkeologi.
 - III Svensk marinarkeologi.
 - IV Katalog över de svenska vrakfynden från Uppland till Östergötland.
 - V De kravellbyggda skeppens utveckling.
 - VI Presentation av en standard för dokumentation av vrak.
 - VII Hur man identifierar ett vrak vars identitet har gått förlorad.
 - VIII och IX Redovisar hur man bör mäta upp och dokumentera ett vrakfynd. Metoden bygger på skeppskonstruktörernas arbetssätt avseende ritningsmetod.
 - X Dokumentationsmaterialet från vrakundersökningar t.ex. planer, foto, provanalyser, modeller.
 - XI En summering av de föregående kapitlen.
Tre olika metoder för att marinarkeologiskt undersöka ett vrak.
 - XII Problemen med att bevara kravellskepp under vatten, som fasta fornlämningar.
 - XIII Problemen med att ta upp och konservera kravellbyggda skepp.
 - XIV En allmän översikt över de viktigaste komparativa källorna för studiet av dessa lämningar.
- Boken kan troligen få en stor nytta som handbok vid marinarkeologiska undersökningar. Inom Skandinavien har behovet av en handbok länge varit stort, den erfarenhet som har funnits har förmedlats munt-

ligt och ofta har man haft svårighet att i en akut situation få råd och hjälp. Inventeringen av de tidiga kravellskeppsfyndnen kan hjälpa till att föra forskningen vidare avseende korologi och kronologi; två marinarknologiska områden där en lätt förvirring råder.

Boken som är på 240 sidor, är publicerad i BAR International Series 186, Oxford 1983. Den går att beställa genom författaren från följande adress:

Carl-Olof Cederlund
Västertäppsvägen 8
132 00 Saltsjö Boo

Anders Ödman

IMPORTKERAMIK I GAMLA LÖDÖSE

STRATIGRAFI I GAMLA LÖDÖSE

Publikationer av stora medeltida keramikmaterial är vi inte bortskämda med, varför sådana framställningar alltid är efterlängtade. Kristina Carlsson har tagit på sig den stora och svåra uppgiften att bearbeta och publicera det stora medeltida keramikmaterialet från Lödöse. Den första delen (I:3) är särskilt inriktad på keramik och stratigrafi där Kristina Carlsson redogör för metoder, urvalsprinciper och klassificeringssystem. Den andra delen (III:2) behandlar förekomsten av importkeramik och dess proveniensering och benämns följaktligen "Importkeramik i Gamla Lödöse". Båda publikationerna bör läsas parallellt för att ge största möjliga utbyte.

Vid första påseende ger volymerna ett gediget och påkostat intryck. Inslaget av illustrationer i form av ritningar och foto, varav flera i färg, är synnerligen rikhaltigt. Ljussättningen på vissa bilder är kanske inte den bästa, men initiativet är lovvärt och mängden illustrationer känns välavvägd. Vid tryckningen har en del figurtexter hamnat fel, varför det rekommenderas att inte slarva bort lappen med rättelser.

I "Stratigrafi i Gamla Lödöse" inleder författaren med en beskrivning av den

stratigrafiska situationen i Gamla Lödöse med utgångspunkt från skilda arkeologiska undersökningar. Tyvärr finns ingen kodnyckel till skrafferingarna av de avbildade sektionerna, vilket gör lagerbilderna svårslästa. Denna brist avhjälpas inte heller helt av de beskrivningar över olika sektioners lagerförhållande, som finns i den löpande texten. I det därefter följande kapitlet, som behandlar den keramiska stratigrafin har författaren genomfört en kort men innehållsrik genomgång av tidigare publicerade klassificeringssystem. Det registreringschema som använts för dokumentation av skärvmaterialet, utgör en variant av Sellings klassifikationssystem. Tyvärr har man ur detta system valt indelningsgrunder av icke helt tillförlitlig art, t.ex. bränningsgrad och magringsandel. Dessa kriterier är i det närmaste omöjliga att beräkna på bas av makroskopiska observationer. Härtill fordras mer eller mindre avancerade analyser av teknologisk art på ett representativt referensmaterial.

Kodade uppgifter är i flera fall svåra att tolka för en icke initierad läsare. För att undvika fel vid uttydning av koder vid t.ex. ADB-registrering är det väsentligt att beteckningar av samma slag, exempelvis arabiska siffor, har en entydig be-

tydelse oavsett med vilket annat tecken den kombineras och av dess placering i koden. Denna brist på logik gör att man undrar varför man överhuvud taget bemödat sig om att ge godsgrupperna en komplicerad kodning. Det bör i detta fall varit enklare att använda en verbal beskrivning eller kodat med siffrorna 1, 2, 3, osv.

Keramiken findateras med hjälp av säkert daterade lager. Dateringen av dessa lager baseras på dendroserier, myntfynd och importkeramik från orter med fastställd produktionstid.

Det är förenat med stora svårigheter att proveniensaera medeltida keramik. Även om teknologiska undersökningar av

material från såväl kärnområdet som från andra orter med jämförbar keramik får utgöra den nödvändiga kompletteringen till de makroskopiska undersökningarna, är komplexiteten hos materialdistributionen så svårbemästrad att provenienseringen ofta blir osäker. Den nu publicerade bearbetningen av den för många arkeologiska problem så viktiga Lödösekeramiken får ses som ett lovvärt försök att bringa reda i den ansenliga mängden av dokumenterat skärvmaterial. Det vore, som Kristina Carlsson även påpekar, önskvärt att ett tillräckligt antal teknologiska undersökningar på ett representativt urval av Lödösekeramiken möjliggjordes i en nära framtid.

Anders Lindahl

Anders Reisnert

ELISABETH SVÄRDSTRÖM, RUNFYNDEN I GAMLA LÖDÖSE (LÖDÖSE - VÄST SVENSK MEDELTIDSSTAD IV:5) MOTALA 1987

Under 1960-talet och större delen av 1970-talet undersökte, tolkade och publicerade Elisabeth Svärdström runfynden från de arkeologiska undersökningarna i Lödöse. Det skedde i ett givande samarbete med den ansvarige arkeologen Rune Ekre och konsthistorikern Monica Rydbeck. Resultatet av arbetet finner man dels i serieverket Västergötlands runinskrifter, häfte 5 (fynd före 1969), dels i Fornvännen och Antikvariskt arkiv (i fråga om därefter gjorda fynd). Det föreliggande arbetet med sina omkring 50 innehållsrika sidor bygger i huvudsak på hennes tidigare analyser och har koncentrerats på 15 av de 42 runinskrifter som i slutet av 1980 var kända från Lödöse. Samtidigt har det givit en möjlighet att i slutet av boken presentera en kort men informationstät sammanfattning av de slutsatser hon har kunnat dra av runinskrifterna från Lödöse. Allra sist är en kortfattad förteckning över runinskrifterna tryckt.

Det är ett mycket sprött material som författaren har haft att arbeta med; det svarar mot 25 spaltrader i en dagstidning, och räknar man enbart de begripliga runföljderna blir det 16 rader, 10 på svenska och 6 på latin. Kronologiskt hör de flesta fynden (30) till 1200-talet, 6 är från 1100-talet och lika många från 1300-talet. Den topografiska fördelningen styrker uppfattningen om en tidig bebyggelse i alla tre

stadsdelarna, medan författaren försiktigtvis varnar för att dra några vittgående slutsatser om hur frekvent bruket av runor var från en tid till en annan. Förutsättningarna för att bevara de runristade föremålen, mestadels av trä, har nämligen varit mer gynnsamma i lagren på lägre nivå än högre upp i lagerföljderna. De fåtaliga fynden från 1100-talet torde dock ha sin förklaring i en mindre befolkningstäthet och i en långsammare tillväxt av avfallslagren.

Äldst av inskrifterna är den på en vävkniv (skälkniv), som runologiskt och bebyggelsehistoriskt - rent allmänt gäller att R. Ekres arkeologiska, Monica Rydbecks konsthistoriska och Elisabeth Svärdströms runologiska dateringar stämmer väl överens inbördes - kan dateras till 1100-talets förra hälft. Samma datering gäller för ett fragmentariskt "runbrev", medan de yngsta inskrifterna återfinns på ett nätsänke (eller vävtyngd) och som ägomärkning på en liten trästicka. Dessa kan dateras till 1300-talet.

Runinskrifter brukar ge namnforskaren ett rikligt material. Lödöseinskrifterna innehåller 15 egennamn skrivna med runor. Av personnamnen bland dem är alla nordiska utom ett, mansnamnet Vinfrid som är av engelskt ursprung, och de flesta av dem är väl belagda i nordiska namnkällor. Några av namnen, t.ex. Roar,

Ottar, avspeglar Lödöses orientering mot Norge.

Med tanke på det ganska ringa antalet kända runinskrifter på latin från svenskt område är förekomsten av minst fyra latinspråkiga runinskrifter från Lödöse iögonfallande. Tre av dem är av stort intresse ur kulturhistorisk och kyrklig synpunkt.

Karaktäristisk för Elisabeth Svärdströms forskning är förmågan att utifrån enskildheter och till synes obetydliga detaljer nå fram till väsentliga slutsatser, som visar sig ha bestående hållfasthet tack vare hennes kritiska hållning till materialet. Detta i förening med museimänniskans goda föremålskänneteknik och en god kring-syn i medeltidens värld ger lyckade resultat i t.ex. analysen av vävkniven från 1100-talet och dess runinskrift och av den runristade dopfuntsfoten Vg 243. Likaså vid tolkningen av inskriften Prhl på ett brädstycke, som bestämmer stycket till att vara resten av en slagval till en hålsлага (plejel), där tolkningen ger värdefulla bidrag både ur dialektgeografisk och etnologisk synpunkt.

Genom sin forskning under årens lopp har Elisabeth Svärdström lagt grunden för svensk medeltidsrunologi; dessutom har hon lämnat väsentliga bidrag till kalendervetenskapen. Mest fascinerande att läsa i Runfynden i Gamla Lödöse är just beskrivningen och tolkningen av 657 tecken på en kalendersticka och att ta del

av de slutsatser hon drar av kalenderns liturgiska och komputistiska innehåll, där summan av indicierna talar för en datering till 1100-talet och en proveniens sannolikt utanför Skarastiftet, dit ju Lödöse efter "Lundaprovinens" upphörande räknades, i den danska kyrkoprovinsen. Kalenderstickan rymmer mycket gamla kalendertraditioner, som har sitt ursprung både i Orienten och i Västerlandet, och som är äldre än dem vi vanligen möter i de gängse runkalendrarna. Dess innehåll har här fått en intellektuellt stimulerande och formellt elegant utformad tolkning, som väl svarar mot kalenderns centrala plats i internationell kalendervetenskap.

Tack vare Lödösefynden kan författaren presentera några runografiska nyheter. Sålunda kan den sällsynta anglosaxiska calc-runan med ljudvärdet bakre /k/ beläggas som tecken för ordet kalende, den latinska benämningen på den första dagen i varje månad, och bli en vittnesbörd om att kalenderstavar med största sannolikhet funnits redan 3-4 århundraden tidigare än kalendern i Hortus deliciarum från 1100-talet.

Den förmodan som framförs, att den originella ae-runan i form av en kortkvistruna a med en punktstingning mellan bistav och huvudstav (4) har haft en viss frekvens under medeltiden har nyligen styrkts av fynd av dalruneinskrifter, sannolikt från 1500-talet, där samma runform uppträder som ae i skrivningar som t.ex. kaeraestin skaerifade.

Vissa synpunkter som framförs kan diskuteras. På Lödösekalendern uppträder runan f som tecken för vigilia. Enligt författaren torde valet av f-runan ha varit ljudbetingat. Ordet vigilia kan den dock knappast ha kunnat beteckna enligt henne. I stället torde det vara så, att f har brukats för att beteckna det forng Engelska substantivet faesten, "fasta", vilket använts på kalendern till följd av vigilians egenskap av fastedag. Men det är dock inget som hindrar, att runan f verkligen har stått för vigilia. Vi vet nämligen, att latinets bilabiala v i Gallien kom att utvecklas till ett labiodentalt v, som av germanerna kom att uppfattas som /f/ - se härom D. Norberg, Manuel pratique de latin médiéval (1968), s. 56 - varför man t.ex. i forng Engelska handskrifter understundom möter bokstaven f även i skrivningar av initialt v för latinska ord som t.ex. Firgilius, Fulcania. Se härom A. Campbell, Old English Grammar, repr. 1977, s. 23, anm. 3 och § 539 med där anförd litteratur. Ernout/Meillet uppger också i Dict. Etym. de la langue latin (1951), uppslagsordet vigeo, att ordet vigilia uppträder "conservé par l'Eglise en celt irl. uigil, féil, figell". Det är alltså inte otänkbart, att kalenderstickans f skall tolkas stå för vigilia.

Elisabeth Svärdström har haft ett begränsat utrymme till sitt förfogande. Det är beklagligt att det därigenom inte har funnits plats att vidga den språkliga behandlingen av fynden i vissa avseenden, t.ex. den dialektgeografiska när det gäller

den runnristade slagvalen och det västnordiska ("norska") inslaget i runmaterialet från Lödöse. Det hade också varit värdefullt om författaren med sin grundliga kunskap hade haft möjlighet att ge en mer ingående beskrivning av det medeltida runska teckensystemet, dess framväxt och utveckling, även om det fallit något utanför Lödöseprojektets publiceringsram. Likaså att få ha tagit del av författarens syn på medeltidsmänniskans förmåga att läsa och skriva runor och av hennes uppfattning om förhållandet mellan latinsk bokstavskrift och runor under medeltiden. Samtidigt som det är mycket tillfredsställande, att Lödöseinskrifterna med föreliggande publikation har fått en så mönstergill presentation må det vara tillåtet att hysa en förhoppning att Elisabeth Svärdström i annat sammanhang skall återkomma med ytterligare fakta om och synpunkter på det medeltida svenska runmaterialet.

Helmer Gustavson